

Overdenkingen bij het (Neo-)Latijn

Jozef IJsewijn

De geschiedenis van de Latijnse taal en letteren is een bijzonder merkwaardig fenomeen in de ontwikkeling van de Westerse cultuur. Ooit was het Latijn de taal van hooguit een paar duizend boeren en herders gevestigd aan de benedenloop van de Tiber. Daaruit ontwikkelde het zich tot de dominerende taal van een wereldrijk en, nog later, tot het internationale communicatiemedium bij uitstek van de intellectuele elite in Europa en Amerika en van met het Westen in aanraking gekomen Aziaten en Afrikanen. Nog in de 17de eeuw moest wetenschappelijk werk (bijv. van Galilei) eerst in het Latijn vertaald worden om op de Europese markt te komen. Er is ooit Latijn gesproken en geschreven in Kiev en in Harvard, in IJsland en in Chili en, zoals de Dalmaat Faustinus Gagliuffus het in zijn rede *De Fortuna Latinitatis* (1833) formuleerde:

‘Prodibant e quavis Europae parte scriptores latini, qui doctrinam reconditis ex artibus dimanantem omnium gentium optimatibus consecrabant; et idcirco sine mora, sine tot miserrimis ex altera in alteram linguam versionibus et sine supervacanea iamque intolerabili librorum proluvie sapientes cum sapientibus a Thamesi ad Istrum, et a Scandinaviae finibus ad Siciliam et Sardiniam colloquebantur’.

[‘Uit alle Europese landen traden Latijnse schrijvers naar voren en stelden voor de beste geesten van alle volkeren de geheimen te boek van alle wetenschappelijke

disciplines. Zodoende konden zonder vertraging, zonder een massa ongelukkige vertalingen en zonder een overbodige en al niet meer te verwerken vloed publicaties geleerden met elkaar spreken van Engeland tot Roemenie en van Scandinavië tot Sicilië en Sardinië.’¹

In de 16de eeuw beschreef een Japanner zijn reis van zijn geboorteland naar Rome in fraai Latijn; in de 18de eeuw redigeerden een Guineaan en een Chinees hun autobiografie in dezelfde taal. Men kan het zo gek niet bedenken of iemand heeft het in het Latijn bezongen of beschreven.² De enorme verspreiding van Rome’s taal in de hele wereld is enigszins te vergelijken met die van het Engels: nog in de 17de eeuw was het Engels een onbetekenende randtaal van Europa, in onze tijd wordt het over de hele wereld gebruikt en overheerst het het hele wetenschappelijke bedrijf. Toen Samuel Pepys in de 17de eeuw in Den Haag deel uitmaakte van een Engelse militaire missie werd bij de besprekingen Latijn gebruikt. Tegenwoordig moeten Nederlandse en Vlaamse universiteiten Engels spreken als ze in de wetenschappelijke wereld willen meepraten.

Vele mensen, en zelfs heel wat latinisten, zijn zich vandaag de dag van het grootste stuk van deze lange geschiedenis nauwelijks bewust. Er bestaat dan ook geen volledige geschiedenis van de Latijnse letteren vanaf het prille begin tot de laatste uitbloei in de 20ste eeuw, waarschijnlijk

een unieke situatie op het domein van de literatuurgeschiedenis. Het is hoogst eigenaardig hoe het Latijn van na de klassieke Oudheid bij velen een bepaald onbehagen wekt en zelfs als een gevaar voor het 'echte' Latijn wordt gezien; meer nog, een nuchtere, objectieve benadering van de historische feiten lijkt, vooral sinds de 19de eeuw, voor velen moeilijk, zo niet onmogelijk. Discussies worden soms hartsochtelijk subjectief gevoerd, bijv. over de vraag of het Latijn na de Oudheid nog een levende taal was, of wie nu eigenlijk dat levende Latijn dood heeft gemaakt.

Geen zinnig mens kan ontkennen dat sinds, grosso modo, de Karolingische tijd, geen enkel volk meer Latijn sprak en dat die taal dus van dan af uit boeken en op school moest worden aangeleerd. Voor het Latijn als volkstaal is er nooit meer een Renaissance geweest zoals voor het moderne Hebreeuws. Evenmin kan men ontkennen dat sinds diezelfde Karolingische tijd tienduizenden auteurs hun ideeën en gevoelens in het Latijn hebben uitgedrukt, de ene al vlotter en sierlijker dan de andere, en vaak genoeg uitsluitend in het Latijn. Het volstaat een willekeurige bibliotheek die een oud fonds bezit binnen te wandelen om eindeloze rekken aan te treffen gevuld met Latijnse boeken, van enorme folianten tot minuscule maar vaak honderden pagina's dikke 'pocketboekjes'. Nogal wat reizigers namen in vroegere tijden Latijnse lectuur mee. Een classicus kan zonder grote inspanning in de loop van zijn carrière ongeveer alles lezen wat aan Latijnse werken bewaard is gebleven van Livius Andronicus tot Venantius Fortunatus. Een mediëvist of een neolatinist zou voor een analoge onderneming op zijn terrein aan vele levens niet genoeg hebben. Neerlandici kondigen soms enthousiast aan dat ze nóg een onbekend Nederlands gedicht uit de 15e of 16e eeuw hebben ontdekt in een of ander oud boekje of manuscript.

week een dergelijk bericht de wereld in kunnen sturen. De bibliotheken liggen vol nog onbestudeerde middeleeuwse en humanistische Latijnse geschriften, waarvan de inhoud soms verrassend interessant blijkt te zijn. Als voorbeeld verwijzen we naar het boeiende pedagogische tractaatje *De erudienda iuventute* van de Welshman Leonard Cox († 1547?), een vrucht van zijn onderwijs in het Poolse Krakau. Het werd door A. Breeze en Jacqueline Glomski heruitgegeven in *Humanistica Lovaniensia* 40 (1991), 112-167 op basis van het enige nog bewaarde exemplaar van de editie Krakau 1526, dat zich bevindt (bevond?) in de bibliotheek van Boekarest.

Een blik op de geschiedenis van het Latijn kan ons nog andere dingen leren. Omdat geen enkel volk meer Latijn sprak en omdat er ook nooit een 'Latijnse Academie' is gesticht om de verdere ontwikkeling van het Latijn deskundig te begeleiden, moesten geleerden af en toe ingrijpen, wanneer te grote grammaticale of lexicografische wildgroei de bruikbaarheid van het Latijn als internationaal medium in gevaar bracht. Dat hebben de Karolingische geleerden gedaan en, opnieuw, de eerste generaties humanisten. Het resultaat was telkens dat het Latijn alweer voor enkele eeuwen uitstekende diensten kon bewijzen in het internationaal verkeer, de wetenschap en de literatuur.

Dit zijn simpele historische feiten. Evenhistorisch is het feit dat vele classici zich vanaf de 19de eeuw volledig hebben afgewend van het Latijn na de Oudheid (die vaak genoeg voor hen al eindigde bij Tacitus). Men kan dit bijvoorbeeld afleiden uit het vrij plotseling opdrogen van de lange stroom herdrukken van humanistische auteurs in de eerste decennia van de 19de eeuw. Tot dan had men in het onderwijs bijv. de *Artes poeticae* van Horatius én Marcus Hieronymus Vida (Italië, begin 16de eeuw) samen gelezen. Nu verdween Vida

van het toneel. Hetzelfde kan men zeggen van andere ooit uiterst populaire auteurs zoals de 'christelijke Vergilius' Baptista Mantuanus (15de eeuw) en de 'christelijke Ovidius', de Vlaamse Jezuïet Sidronius Hosschius (17de eeuw), een tijdgenoot van de populaire Pater Poirters. Van Hosschius vindt men de verzamelde gedichten nog in talloze bibliotheken van de Oude en de Nieuwe wereld tot in Mexico toe, stille getuigen van een nu vervlogen wereldwijd succes. De vraag kan gesteld worden, wie in Vlaanderen en Nederland vandaag nog de naam van deze Westvlaamse Latijnse dichter kent, bij wiens overlijden paus Alexander VII een internationale pleiade dichters opdracht gaf om treurgedichten te zijner nagedachtenis te schrijven. In 1773 werd hij nog in de 'Europese literatuurgeschiedenis' van markies José de Pueyo (*Parnassidos libri IV*, Palma de Mallorca) in één adem vermeld met Petrarca, Ariosto, Milton, Cervantes, Fénelon en andere nu meer bekende coryfeeën. Maar een moderne studie over Hosschius bestaat niet. 'Nemo propheta in patria sua...'

De terugtrekking van de classici op het eiland van de klassieke oudheid vindt ongetwijfeld mede haar verklaring in de extreme verwetenschappelijking van de klassieke filologie. Een gevolg daarvan is evenwel het feit dat de studie van het Latijn vaak afgesneden werd van het grootste stuk van de westerse 'Latinitas', waardoor die een gesloten boek werd voor de meesten, en een moeilijk en bijna niet te begrijpen boek voor de zeldzame nieuwsgierigen die er toevallig toch nog eens in gingen bladeren. Daardoor kon het gebeuren dat in vele hedendaagse studies over problemen van de middeleeuwse en de moderne cultuur op geheel anachronistische wijze de Latijnse component ontbreekt, waardoor het historische beeld ernstig dreigt te worden verminkt. Wij dienen te beseffen welke de catastrofale gevolgen voor de wetenschap

zijn als we onze belangstelling voor het Latijn beperken tot de klassieke Oudheid.

Maar keren we terug tot de geschiedenis van het Latijn en stellen we ons de vraag, hoe het mogelijk is dat die taal zo lang een zo grote rol heeft gespeeld. Daarover zou natuurlijk een heel boek te schrijven zijn. Eén van de factoren was ongetwijfeld het feit dat ze de voertaal was van de Rooms-Katholieke Kerk, en de overheersende rol van de Kerk in godsdienst internationale politiek en wetenschap - zij regeerde over de door haar gestichte scholen en universiteiten - is genoegzaam bekend. Daarenboven hebben eeuwen lang de meeste westerse intellectuelen geloofd in het nut van een internationaal communicatiemedium dat kon fungeren als voertaal van supranationale instellingen en dienst kon doen bij taalgrens overschrijdende contacten in diplomatie en wetenschap. Luther schreef geen Duits maar Latijn, als hij zich tot andere dan Duitse lezers wendde. Voeg daarbij dat er geen technische vervangingsmiddelen bestonden zoals de simultaanvertaling en dat de nationalistische en romantische benadering van het fenomeen taal recente verschijnselen zijn van de laatste twee, drie eeuwen.

Het Frankrijk van de Zonnekoning heeft gemeend dat zijn taal die internationale rol best kon overnemen. In zekere zin was dat ook zo, maar men heeft toch twee zaken uit het oog verloren: vooreerst zouden vroeg of laat andere taalgemeenschappen hetzelfde menen, en dat is ondertussen ook gebeurd. Vervolgens betekende de vervanging van het Latijn door een moderne taal dat bij internationale contacten de deelnemers voortaan verdeeld waren in twee klassen: een bevoorrechte klasse van diegenen die hun eigen taal konden hanteren, en de rest, die maar moest zien hoe ze konden meepraten. Hetzelfde geldt voor publikaties die zich richten tot een internationale lezerskring. Voor dat probleem is er geen oplossing

(tenzij men natuurlijk - zoals in Straatsburg en Brussel - onbeperkt over geld beschikt voor het maken van vertalingen) en dit heeft verstrekende gevolgen voor kleine cultuurgemeenschappen. Een Hollandse Erasmus of een Vlaamse Lipsius, naar wie de hele wereld luistert en die taal en stijl in heel het Westen diepgaand beïnvloeden, zijn in onze tijd niet meer denkbaar. Men staat er zelden bij stil hoe fundamenteel 'democratisch' in feite het universele gebruik van het Latijn was: iedereen had dezelfde kansen, want iedereen moest dezelfde inspanning leveren, namelijk Latijn leren.

Hiermee is niet gezegd dat men de afstoting van het Latijn had kunnen vermijden en dat het Latijn vandaag de dag nog had kunnen fungeren zoals in de tijd van Erasmus of Grotius. Ook andere elementen dan puur politieke hebben een rol gespeeld in het proces. Naarmate onze beschaving zich verder verwijderde van het antieke model, onder meer door de explosieve ontwikkeling van de moderne wetenschap en de ontdekking dat de wereld uit méér bestaat dan het Romeinse rijk en aanpalende gebieden, groeiden ook de problemen van de aanpassing van het Latijn aan de nieuwe situatie. Voeg daarbij dat door de steeds verdergaande onvermijdelijke specialisatie van de moderne wetenschap en techniek steeds minder mensen goede kenners zijn van én het Latijn én de nieuwe wetenschap, waardoor onvermijdelijk het aanpassingsproces stopt. Welke computerspecialist is nog een zo competent latinist dat hij de computertaal zou kunnen verlatijnen? Zelfs het moderne Nederlands schiet hier al te kort! Een breuk was dus onvermijdelijk geworden. Nu is het Latijn praktisch uitgeschakeld uit de moderne cultuur. Zelfs de Rooms-Katholieke Kerk heeft op dit ogenblik de grootste moeite om ten minste haar belangrijkste universeel gerichte documenten nog in het Latijn geschreven te krijgen. En de tijd dat een

tijdschrift als *Mnemosyne* geheel of vrijwel geheel in het Latijn verscheen is alweer ettelijke decennia voorbij. Bedenklijker is evenwel dat steeds minder wetenschapsmensen in staat blijken te zijn een Latijnse bron behoorlijk te gebruiken bij hun onderzoek. Daarmee wordt, zoals reeds opgemerkt, een enorm stuk van Europa's patrimonium een hermetisch gesloten boek.

Er is hier voor de huidige en toekomstige latinisten een enorm belangrijke taak weggelegd. Zij kunnen niet meer volstaan met het hoeden en doorgeven van het klassieke erfdeel, uiteraard hun eerste, fundamentele en hoogst belangrijke opdracht, maar zij zullen tegelijk ook het enorme Latijnse patrimonium van Middeleeuwen en moderne tijd uit de Nederlanden onder de aandacht moeten brengen en houden van de moderne wetenschap en literatuurstudie. Dit houdt m.i. geen gevaar in voor de klassieke Latijnse studies. Integendeel: de latinist wordt hierdoor voor de wetenschap en de cultuur veel belangrijker dan wanneer hij zich tot de klassieke Oudheid beperkt. De nieuwe generaties moderne filologen en historici kennen over het algemeen te weinig Latijn om die taak te vervullen. Maar honderden Latijnse dichters, dramaturgen, prozaschrijvers en geleerden behoren even goed tot de cultuurgeschiedenis van de Lage Landen als de *Karel ende Elegast*, Vondel of Busken Huet. Vaak genoeg verbinden ze ons hechter met Europa dan vele van onze Nederlands schrijvende beroemdheden. Hen verwaarlozen is ons erfdeel deerlijk verminken. Het is aan de latinisten dat te bewijzen!

NOTEN

1. Faustini Gagliuffi *Specimen de Fortuna Latinitatis. Accedunt Poemata varia meditata et extemporalia*, Turijn 1833, p. 21.
2. Voor precieze informatie over deze en vele andere auteurs en geschriften verwijs ik naar mijn *Companion to Neo-Latin Studies. Part I. History and Diffusion of Neo-Latin Literature*, Leuven, Peeters 1990 en naar de lopende biografie ('Instrumentum bibliographicum') in het tijdschrift *Humanistica Lovaniensia. Journal of Neo-Latin Studies*.

Aristoteles' weg naar het Westen

Een beschouwing over de taal van het middeleeuws aristotelisme

F. Bossier

Het is vaak gezegd en geschreven en het wordt nog wel eens gehoord: via de Arabieren is het Westen opnieuw in contact gekomen met de belangrijkste bronnen van de Griekse wijsbegeerte en wetenschap, zoals Aristoteles, Ptolemaeus, Hippocrates en Galenus.

Deze bewering is natuurlijk niet zomaar uit de lucht gegrepen en het zou onvoorzichtig zijn te denken dat ze opgeweld is uit een warme liefde en bewondering voor de Arabische wetenschap en cultuur bij de generaties die ons zijn voorgegaan. Het tegendeel is wellicht meer waar; het lijkt niet onmogelijk dat deze opvatting haar verre wortels vindt in de misprijzende uitlatingen van sommige humanisten over de middeleeuwse wijsbegeerte en wetenschap, die - zo luidde het dan in hun retorische beeldspraak - geput was uit drabbige Arabische sloten, eerder dan uit heldere Griekse bronnen. Dit in schril contrast tot hun eigen tijd, waarin de hoofdwerken van het Griekse denken en weten niet meer werden bekeken en bestudeerd in de wazige spiegel van de Arabische breedsprakigheid ('verbositas'), maar in de heldere beknoptheid van de oorspronkelijke formulering.

Waren de middeleeuwse wijsbegeerte en wetenschap inderdaad zo eenzijdig afhankelijk van Arabische bronnen? Laten we vooraf duidelijk stellen dat niemand ook maar bij benadering de reële invloed kan inschatten die de Latijnse vertalingen van Arabische werken die uit het Grieks waren overgezet, op de ontwikkeling van

wetenschap en techniek in Europa hebben uitgeoefend.

In de 11de eeuw al gunden enkele Arabisch-Latijnse vertalingen van Constantinus Africanus het Westen een eerste blik op de Griekse geneeskunde; ze bevorderden in hoge mate de opbloei van de medische school van Salerno. Een eeuw later vervaardigde Gerardus van Cremona te Toledo een indrukwekkend aantal Latijnse vertalingen; de lijst ervan is nog niet definitief opgemaakt, maar alleen al wegens zijn vertalingen van Ptolemaeus' *Almagest*, Euclides' *Elementa* en verder nog werken van Archimedes en Galenus verdient hij een ereplaats in de geschiedenis van de Europese wetenschap.

Vanaf de jaren 1220 ongeveer zorgde Michael Scotus voor een imposante reeks van vertalingen van Averroës' Arabische commentaren op de belangrijkste natuurfilosofische traktaten van Aristoteles, bijv. *Physica*, *De caelo*, alsook van de Arabische versie van enkele traktaten van Aristoteles zelf, onder meer van de boeken *De animalibus*.

Dit zijn slechts enkele briljante namen uit het zeer grote peloton van Arabisch-Latijnse vertalers. Zoveel ijver om uit Arabische bronnen te putten heeft Europa sindsdien nooit meer betoond, en het zou een wonder zijn als ook niet langs al deze vertalingen heel wat leenwoorden, wendingen en zegswijzen uit de brontaal in het Latijn waren doorgesijpeld, leder van ons kan zelf enkele voorbeelden noe-

men: zenit, nadir, alchimia en alcohol; in werkelijkheid zijn de Arabische namen van sterren en sterrenbeelden, planten en dieren, werkinstrumenten en technieken, elementen en processen, die in het middeleeuws Latijn opduiken, bijzonder talrijk. Maar heeft deze cultuurstroom uit de Arabische wereld op alle domeinen even grondig de grenzen verlegd en vooral, hebben deze Arabisch-Latijnse teksten overal even doordringend het Latijn gekleurd? In enkele belangrijke takken van de filosofie, namelijk de logica, metafysica, ethica en natuurfilosofie, is de Arabische tint globaal beschouwd minder opvallend, volgens onze mening om de volgende redenen.

1. Vooreerst is het natuurlijk niet zo dat het Westen pas later via de Arabieren in contact is gekomen met de antieke wijsbegeerte. Een goede inleiding op de platonische en vooral neoplatonische filosofie was aanwezig in het armarium van vrijwel elke abdij- of kapittelschool, te weten de werken van Augustinus. Verder waren er, wellicht iets minder verspreid, de filosofische geschriften van Cicero, Seneca, Macrobius' commentaar op het *Somnium Scipionis*, Chalcidius' vertaling met commentaar van Plato's *Timaeus*, Latijnse vertalingen van Griekse kerkvaders zoals Gregorius van Nyssa, Origenes en vele andere. Deze werken waren eeuwenlang de voedingsbodem van een filosofische traditie, die tot diep in de 13de eeuw vruchten heeft gedragen en uiteraard beschikte over een eigen, goed ontwikkelde filosofische terminologie.

Ook enkele van Aristoteles' logische werken waren vele eeuwen vóór de opbloei van de scholastieke filosofie in het Westen goed bekend. Reeds aan het begin van de 6de eeuw had Boëthius een Latijnse vertaling met commentaar gemaakt van Porphyrius' *Isagoge* en van de *Categoriae* en de *Periermenias*, en deze werkjes, ook *Logica vetus* genoemd, vorm-

den eeuwenlang de grondslag van de logische vorming. Verder vertaalde Boëthius nog de *Topica*, de *Analytica priora* en de *De sophisticis elenchis*, maar deze vertalingen hebben vóór de 12de eeuw blijkbaar weinig invloed gehad. Vast staat dat de vertalingen van Boëthius de ontwikkeling of verspreiding van een eigen Latijnse terminologie van de middeleeuwse dialectica in hoge mate hebben bevorderd.

Maar de zeer belangrijke natuurfilosofische, metafysische en ethische traktaten van Aristoteles, zijn die niet voor het eerst in Arabisch-Latijnse vertalingen bekend geraakt en verspreid? Ook dit is niet zonder meer zo. Reeds in de eerste helft van de 12de eeuw vertaalde Jacobus van Venetië behalve de *Analytica posteriora* ook nog de *Physica*, de *De anima*, enkele van de *Parva naturalia* en de *Metaphysica* onmiddellijk uit het Grieks in het Latijn; nog in dezelfde eeuw vertaalde een anoniem de *De generatione et corruptione* en de *Ethica ad Nicomachum*. Deze traktaten vormen de ruggegraat van de aristotelische filosofie. Anderzijds moet dan weer gezegd worden dat de vermelde vertalingen in de 12de eeuw hoegenaamd geen revolutionaire storm door de filosofische milieus hebben gejaagd. Het tegendeel lijkt eerder waar; doorgaans is het bijzonder moeilijk om vroege citaten van deze vertalingen te vinden. Immers, Aristoteles' collegeaantekeningen zijn geen gemakkelijke lectuur; het zijn bondige, soms zelfs vrij schematisch opgestelde exposés, die de auteur gebruikte als leidraad voor het onderricht: ze bevatten soms dubbele redacties, latere toevoegingen of zijn af en toe onsamenhangend, omdat bijv. een eerste redactie werd geschrapt en een tweede, voorgenomen redactie er nooit kwam. De terminologie is doorgaans zeer technisch; de stijl meestal erg gedrongen en af en toe elliptisch. De 12de-eeuwse vertalers hebben deze traktaten letterlijk vertaald, en hoe

zo'n Latijnse kopie van een Griekse zin er kan uitzien, maakt het volgende voorbeeld duidelijk. In het tweede boek van de *Physica* besluit Aristoteles het vijfde hoofdstuk met de volgende zin (*Phys.*, II. 5 197 a 32-35): 'Beide, geluk en toeval zijn dus, zoals gezegd, oorzaken die volgens een samenloop optreden in die dingen die niet zonder meer of meestal gebeuren en bij die dingen die normaal met een bepaald doel gebeuren'. In de vertaling van Jacobus van Venetië luidt deze zin: 'Est quidem igitur utrasque causas, quemadmodum dictum est, secundum accidens et fortunam et casum in contingentibus fieri neque simpliciter neque sicut frequenter et eorum quecumque utique fient propter aliquid'.

Dergelijke zinnen zijn zonder toelichting of verbetering nauwelijks te begrijpen en de meeste magistri stonden zeker niet te trappelen om met zo'n Aristoteles voor hun studenten te verschijnen. Misschien heeft de duisterheid van deze vertalingen de verspreiding van de nieuwe Aristoteles effectiever afgeremd dan, bijv. in 1210 en 1215, het kerkelijk verbod om ze te lezen. De betekenis van deze 12de-eeuwse vertalingen ligt dus eerder daarin, dat ze in het tweede kwartaal van de 13de eeuw, toen de aandacht zich ten volle naar de Aristotelische filosofie ging keren, voorhanden waren en de basistekst leverden voor elke studie en commentaar. Belangrijke termen uit de scholastieke filosofie als 'actus', 'potentia', 'privatio', 'materia (-ies)', 'forma', 'species' komen uit deze Grieks-Latijnse, niet uit de Arabisch-Latijnse vertalingen. Maar vanwaar in de 13de eeuw die sterke doorbraak van het aristotelisme? Waarom was toen mogelijk wat in de 12de eeuw blijkbaar niet was gelukt?

Precies op dit punt situeert zich, onzes inziens, de belangrijkste en meest tastbare bijdrage van de Arabische wijsbegeerte tot de ontwikkeling van de westerse filosofie. Vanaf omstreeks 1220, we

hebben het reeds vermeld, vertaalde Michael Scotus (en misschien nog andere vertalers) Averroës' commentaren op de *Physica*, *De caelo*, *De anima* en *Metaphysica*; bij de commentaren hoorde tevens een Arabisch-Latijnse vertaling van de gecommentarieerde tekst. Welnu deze laatste is, hoe vreemd het ons ook moge voorkomen, vaak veel duidelijker dan de rechtstreekse, Grieks-Latijnse vertaling. De meeste vertalers uit het Grieks vertaalden, zoals gezegd, letterlijk; sommige namen daarbij de Griekse wendingen en constructies over en het kon zelfs voorkomen dat, wanneer een vertaler de samenhang niet begreep (zoals in het aangehaalde voorbeeld), hij er genoeg mee nam woord na woord over te zetten. Zulke zinloze kopieën van de Griekse tekst konden de vertalers, die Aristoteles' werken in een Semitische taal omzetten, zich niet veroorloven; de grote verschillen in syntaxis dwongen hen tot een 'interpretatie', die natuurlijk wel verkeerd kon zijn, maar er tenminste een was. Scotus' vertalingen van de commentaren van Averroës hebben de definitieve doorbraak van het aristotelisme mogelijk gemaakt. Voorheen overstegen de commentaren, zoals die van R. Grosseteste op de *Physica* slechts moeizaam het niveau van toelichting bij afzonderlijke termen of zinnen; nu werd een rijkere, meer filosofische interpretatie van de traktaten mogelijk.

2. Heeft de ontdekking van deze belangrijke bron dan niet tot een radicale ommekeer bij de Aristotelici geleid? Hebben zij zich dan niet definitief tot de Arabisch-Latijnse vertalingen gewend, die zeker breedspakiger, maar, zoals gezegd, vaak ook toegankelijker waren en waarop de vertaalde commentaren van Averroës onmiddellijk aansloten? Waren voortaan aller oren aan Arabische lippen gekluisterd? Laten we vooreerst onderstrepen dat deze Arabisch-Latijnse filosofische vertalingen niet in dezelfde mate wemel-

den van Arabische leenwoorden als de vertalingen van meer technische werken, bijv. op het domein van de mathematica, astrologie, botanica, zoölogie en techniek. Vertalers als Gerardus van Cremona en Michael Scotus vatten niet als filosofisch ongeschoolden hun opdracht aan, maar stonden zelf in een lange Latijnse filosofische traditie met een goed ontwikkelde terminologie op het gebied van de theologie, metafysica (Augustinisme, Latijns neoplatonisme) en logica (Boëthius). Ze konden zelfs, als ze dat wilden - of ze het echt deden, moet nog grondiger onderzocht worden - hun licht opsteken bij enkele reeds bestaande Grieks-Latijnse vertalingen van dezelfde traktaten.

Vervolgens blijkt ten overvloede dat de 13de-eeuwse Aristotelici zelf zich niet in de Arabisch-Latijnse tekst lieten opsluiten. Commentatoren zoals Adam van Bocfield, Albertus Magnus en Thomas van Aquino zijn zonder twijfel in hoge mate schatplichtig aan Averroës, maar de basistekst voor hun commentaar was, waar dat kon en zodra dat kon, de rechtstreekse Grieks-Latijnse vertaling. De uitvoerige commentaar van Albertus Magnus op de *De caelo et mundo* steunt nog op de Arabisch-Latijnse vertaling van Gerardus van Cremona, omdat omstreeks 1252 geen rechtstreekse vertaling van de *De caelo* voorhanden was; maar Thomas van Aquino kiest voor zijn *Expositio* van hetzelfde werk (begonnen na juni 1271) de Grieks-Latijnse vertaling, die Willem van Moerbeke enkele jaren tevoren had gemaakt. Blijkbaar waren de Aristotelici van oordeel dat de Grieks-Latijnse vertalingen, ondanks alle beknoptheid en duisterheid, toch meer garantie boden om iets van de 'graeca veritas' te tonen dan de wijdloppige Arabisch-Latijnse teksten.

Deze voorkeur wordt nu en dan spontaan uitgesproken: Roger Bacon bijvoorbeeld koesterde geen overdreven sympathie voor de Grieks-Latijnse vertalingen en zeker niet voor die van Willem van

Moerbeke; meer dan eens heeft hij ze verguisd, omdat de vertalers, volgens hem, niets van Aristoteles begrepen hadden; het ware zelfs beter geweest dat die vertalingen nooit waren gemaakt, meende hij. Toch citeert dezelfde Bacon in een discussie een passage uit de toen zeer recente Grieks-Latijnse vertaling van de *De caelo* en laat zich daarbij ontvallen: 'Dit is de opvatting van Aristoteles, zoals die zonder mogelijke twijfel kan opgemaakt worden uit meerdere vertalingen en vooral met behulp van de vertaling die rechtstreeks uit het Grieks zuiverder is omgezet: 'et maxime per eam quae immediate de Graeco purior est transfusa' (*Opus maius*, ed. Bridges, 2, p. 120).

Bij Thomas van Aquino komt deze uitgesproken gerichtheid op de Grieks-Latijnse vertaling en via deze op het oorspronkelijke Grieks het duidelijkst aan het licht. Als basistekst voor zijn Aristotelescommentaar neemt Thomas steeds de Grieks-Latijnse vertaling en doorgaans de jongste, voor hem bereikbare revisie van een oudere vertaling of een nieuwe vertaling, alle door Willem van Moerbeke in de jaren 1260-1270 gemaakt. Belangrijker wellicht nog is de wijze waarop Thomas deze vertaling van commentaar voorziet. Hij vlucht niet weg in een wijdloppige omschrijving van de inhoud, maar concentreert zijn aandacht op de tekst zelf, stelt vragen omtrent afzonderlijke termen, vraagt rekenschap over de samenhang, kortom analyseert zijn *Aristoteles Latinus* alsof hij de Griekse tekst in handen had. Natuurlijk grijpt ook hij geregeld naar de commentaren van Averroës, maar geleidelijk aan - dit wil zeggen naargelang ze voor hem in Latijnse vertaling beschikbaar waren - maakt hij, waar het hem verantwoord lijkt, bij voorkeur gebruik van de Griekse commentaren op Aristoteles, zoals die van Themistius op de *De anima*, van Alexander op de *Meteora* en van Simplicius op de *Categoriae* en de *De caelo*. De overgang van Arabische op

Griekse commentaren was bij Thomas ongetwijfeld mede ingegeven door zijn verlangen om een tegenwicht te vinden voor enkele hinderlijke Aristotelesinterpretaties bij Averroës, maar dit belet ons niet te zeggen dat in de kringen van Thomas en zijn medewerkers, meer dan in de volgende twee eeuwen, de studie toegespitst was op de tekst zelf van Aristoteles, wel te verstaan in zijn Latijnse vorm.

We hebben enkele redenen opgesomd waarom het middeleeuws filosofisch Latijn minder doorspekt is met Arabische leenwoorden en wendingen dan het wetenschappelijk en technisch Latijn van deze eeuwen. Maar daar staat tegenover dat in het Latijn van de rechtstreekse vertalingen en van daaruit ook in dat van de commentaren en verdere filosofische literatuur heel wat elementen opduiken; die onmiddellijk herinneren aan de Griekse brontaal. Zeer opvallend zijn:

- de aanwezigheid van leenwoorden of hybride vormen waarvan verschillende vrij vlug gemeengoed zijn geworden, bijv. 'enthymema', 'euexia', 'endelichia', 'eufortunium', 'analeticus';
- de explosie van adjectieven op '-ivus' en op '-bilis', bijv. 'sensitivus', 'diffinitivus', 'inpausabilis', 'predicativus', 'edificabilis'; deze adjectieven dienen om de zeer talrijke Griekse afleidingen op '-ikos' en Griekse verbale adjectieven op '-tos' weer te geven;
- taalfouten, zoals het behoud van de infinitief na een voorzetsel, bijv. 'ad perficere' ['om te voltooien']; het behoud van de infinitief in de gevolgzin, bijv. 'ut ... perficere' ['zodat hij kan voltooien']; het behoud van de accusatief van het inwendig voorwerp, bijv. 'hunc motum movetur' ['hij voert de vermelde beweging uit'];
- de hoge frequentie van overbodige negaties, bijv. 'neque ... nullo modo';
- dubbelzinnigheden in de Latijnse tekst, die samenhangen met de brontaal, bijv.

het perfectum, dat in bepaalde technische uiteenzettingen nu eens de aorist en dan weer het Grieks perfectum weergeeft;

- de obligate aanwezigheid van een bindpartikel aan het begin van een nieuwe volzin, bijv. 'enim', 'nam', 'namque', 'igitur', 'ergo', 'sed', 'autem', 'sed quidem', 'at vero' enz.; verder nog de grote rol van partikels in het geheel van de zin om de uitgedrukte gedachte te bevestigen, te versterken, in reliëf te plaatsen of te beperken, bijv. 'et', 'quidem', 'vere', 'itaque', 'iam' enz., of nog om woorden, zinsdelen of zinnen met elkaar te verbinden, aan elkaar te opponeren of corrigerend achter elkaar te plaatsen, bijv. 'et', '-que et', 'sed', 'vero', 'non solum sed et', 'immo', 'quinimmo' enz.;
- de frequente antithetische structuur van de zinnen, versterkt en in reliëf geplaatst door partikels als 'quidem... autem' of 'vero', 'neque ... neque', 'aut .. aut', 'sive ... sive' enz.

Enkele van deze elementen sijpelden, zoals gezegd, langs citaten en parafrasen ook door in de commentaren en filosofische exposés en gaven aan het Latijn van de scholastieke filosofie enkele heel specifieke trekken.

Het is dus zeker overdreven zomaar te stellen dat het Westen Aristoteles opnieuw heeft ontdekt via de Arabische wijsbegeerte. De Grieks-Latijnse vertalingen van de belangrijkste metafysische, ethische en natuurfilosofische traktaten (op *De caelo* en *Meteora* I-III na) gingen aan de Arabisch-Latijnse vooraf. De vertalingen van de commentaren van Averroës betekenden zeker een enorme verrijking en een welhaast onontbeerlijke impuls voor de inhoudelijke, filosofische discussie, maar dat heeft bij de toonaangevende Aristotelici van de 13de eeuw de zoektocht naar de authentieke Aristoteles, dit wil zeggen naar een betrouwbare Grieks-Latijnse vertaling, alleen maar aangewak-

kerd. Omstreeks 1265 bestond nagenoeg het volledige *Corpus aristotelicum* in Grieks-Latijnse vertaling dank zij vooral de volhardende arbeid van de dominicaan Willem van Moerbeke. Deze had tijdens de eerste fase van zijn bedrijvigheid veel moeite besteed aan het vertalen van traktaten waarvan nog geen Grieks-Latijnse vertaling voorhanden was, namelijk de *De caelo*, de 21 boeken *De animalibus* en de *Politica*, en aan het herzien van de 12de-eeuwse vertalingen van de grote

fysische, metafysische en ethische traktaten. In de tweede helft van de jaren zestig en in het begin van de jaren zeventig voltooide hij een indrukwekkende reeks van vertalingen van Griekse commentaren op Aristoteles en ging ondertussen steeds voort met het verbeteren van bestaande vertalingen, ook van enkele die hij zelf had gemaakt of eerder had herzien. In 1278 tenslotte zette hij met de vertaling van de *Poetica* een kroon op dit reuzenwerk.

Over Latijnse poëzie in de middeleeuwen

Rita Beyers

Inleiding

In 1091 deed een jonge monnik uit Moustier bij de Samber, Rodulf, de abdij van Sint-Truiden aan. Hij had zijn opleiding genoten in Luik en was op zoek naar een klooster waar hij zijn monastiek ideaal kon beleven. Abt Diederik erkende de kwaliteiten van de jonge man en nam hem op in zijn gemeenschap, die toen tien broeders en vier knapen telde. Zijn eerste taak bestond erin de schoolknapen te onderrichten en daarvoor ook het nodige materiaal in bloemlezingen te verzamelen. Een anonieme medebroeder getuigt over hem in de *Kroniek van Sint-Truiden* (VIII.4):

‘Dat eerste jaar stelde Rodulf dan ook dit [door de abt gevraagde] nuttige boek samen met een rijke bloemlezing uit de Schrift, en de knapen, die nauwelijks in staat waren “musa” te verbuigen leerde hij niet alleen zich in Latijns proza uit te drukken maar zelfs een gedicht samen te stellen. Deze leeropdracht was voor hem wel een zware opgave, want hij kon geen Diets spreken, en enkele kinderen, die nog niet zo lang op school waren en van huis uit Diets spraken, konden hem niet verstaan wanneer hij Latijn of Waals sprak. Onverdroten ijver kwam evenwel al deze moeilijkheden te boven, en binnen het jaar bereikte hij dat zij taalkundig voldoende gevormd waren om moeiteloos te begrijpen wat hij voorlas’.

Rodulf was een goed pedagoog en een begaafd letterkundige. Zijn verdere leven werd vooral beheerst door de zorgen om het klooster. De *Kroniek* beschrijft hoe hij als prior de Regel van Cluny invoerde en als abt niet alleen moest vechten voor het behoud van het geestelijk niveau, maar ook voortdurend in beslag werd genomen door materiële zorgen en politieke problemen die hem steeds weer buiten de muren van het klooster dreven.

Hildemar, monnik in Corbie in de jaren 821-826, beschrijft hoe in het klooster de boeken werden verdeeld met het oog op de vastenlectuur die door de regel van Benedictus (48.15-16) werd voorgeschreven: bij het begin van de vasten werden de boeken uit de bibliotheek in de kapittelzaal uitgestald; eerst werden de broeders ondervraagd over het boek dat zij hadden gelezen, en pas als bleek dat zij het aandachtig hadden gelezen, mochten zij een ander vragen, waarbij de abt oordeelde of het wel geschikt was. Wie zijn boek met te weinig aandacht had gelezen, moest zijn lectuur overdoen; wie blijk gaf van inzet maar onvoldoende inzicht, kreeg van de abt een ander boek. Bij de abt overheerste duidelijk de zorg dat elke monnik de gepaste lectuur kreeg, want kennis van de Schrift betekende voor de monnik hoogste wijsheid.

Hugo van Saint-Victor († 1141) stelde zich de Schrift voor als de hoogste verdieping van een degelijk gefundeerd en evenwichtig gestructureerd gebouw - een veel gebruikte beeldspraak, die de mid-

deleeuwse auteurs van de kerkvaders hadden overgenomen. Kennis van de Schrift, net als van de profane wijsheid, diende volgens hem methodisch te worden verworven en veronderstelde naast de juiste lees- (d.i. leer-)methode ook een aangepaste levenshouding. Zijn propeudeutisch handboek *Didascalicon*, ook *De studio legendi* genaamd, bevat niet alleen een bekende indeling van de profane wetenschappen (boek II) en een uitvoerige inleiding tot de Bijbelexegese (boeken IV-VI), het getuigt ook van het vaste vertrouwen dat Hugo stelde in de waarde van het onderricht en in de mogelijkheid kennis te verwerven onder goede begeleiding en met de juiste instelling. Hij bekent er zijn eigen onstuitbare drang naar kennis, die nooit iets overbodig of nutteloos heeft gevonden (VI.3); hij beklemtoont de noodzaak systematisch (III.5) en met doorzicht te werk te gaan, wil men zijn krachten niet verliezen in de wind (V.5); hij waarschuwt dat het onderricht niet mag verworden tot pure uitstalling van kennis (III.5); hij wijst op het belang van het geheugen, dat voortdurend moet geoefend worden (III.11); hij beschouwt de 'humilitas' als de belangrijkste intellectuele deugd en laakt diegenen die menen dat de wijsheid met hen geboren is en met hen zal ondergaan (III.3). Van de wijze Bernard van Chartres († ca. 1126) neemt hij de voorwaarden over die deze als noodzakelijk beschouwde om kennis te verwerven: bescheidenheid en nieuwsgierigheid, rust en stilte, armoede en ... een vreemd land (III.12). Lezenswaardige en modern klinkende gedachten die staan in een pedagogisch handboek dat geschreven is in monastiek perspectief en dat getuigt van het rijke intellectuele leven dat zich afspeelde in het Parijse klooster van Saint-Victor, op een ogenblik dat Peter Abelard (1079-1142) van zijn kant de basis legde voor de scholastieke methode.

Deze drie voorbeelden illustreren enkele

welbekende premissen voor het bestaan van de Latijnse literatuur vanaf het ogenblik waarop het eigenlijke middeleeuws Latijn in het leven is geroepen, nl. de Karolingische onderwijsvernieuwing. Het uitgangspunt van deze vernieuwing was even merkwaardig als effectief: voortaan moesten zij die ertoe in staat én geroepen waren, correct Latijn leren; om God welgevallig te zijn volstond het niet goed te leven, maar moest men ook foutloos (Latijn) spreken. Daarvoor moesten scholen worden opgericht in kloosters en bischopszetels, waar het Latijn werd aangeleerd, want dat was de taal van de liturgie, de Bijbel en de kerkvaders. Om die christelijke kennis te verwerven was men echter aangewezen op de hulp van laatantieke grammatica's en leerprogramma's ('trivium' en 'quadrivium') die buiten het Frankische rijk, o.a. in Angelsaksische milieus werden gecultiveerd. Zo heeft het Latijn - definitief en algemeen - het statuut verworven dat het sindsdien niet meer heeft verloren, nl. dat van een taal die niet de moedertaal is maar die met min of meer moeite wordt aangeleerd, een taal die haar natuurlijke voedingsbodem vindt in teksten uit het verleden, en haar natuurlijke neerslag in geschriften, een taal met een elitair, een utilitair en een internationaal karakter. Een complexe historische ontwikkeling heeft ertoe geleid dat het Latijn de taal werd van godsdienst en kerk, bestuur en administratie, onderwijs en wetenschap, een Europees communicatiemiddel voor de geletterden, maar tevens een taal zonder volk, een taal naast andere, gesproken en geschreven volkstalen.

De constituerende elementen van het middellatijn waren de bijbels-christelijke traditie, de antiek-profane traditie en de eigentijdse volks-mondelinge traditie. Zij hebben in verschillende mate ingewerkt op de Latijnse literatuur van de middeleeuwen, zodat deze literatuur zeer vele en vaak tegenstrijdige aspecten vertoont.

Wil men ze kenschetsen, dan dient zich een reeks tegenstellingen aan, als bele- rend én onderhoudend, ernstig én schert- send; christelijk én profaan; antiquiserend én eigentijds; geleerd én volks; internatio- naal én lokaal; creatief én bezinnend. Dat deze literatuur bovendien een historische evolutie en een emancipatieproces heeft doorgemaakt en bewaard is in een grote massa van werken afkomstig uit zeer ver- schillende perioden en uit gebieden die de Latijnse cultuur op uiteenlopende wijze hebben opgenomen, maakt het kaleidoscopisch effect ervan alleen maar groter. De huidige lezer die het middel- eeuwse literaire landschap wil overzien, staat als het ware voor de beklimming van een enorme toren. In afwachting van het panoramisch overzicht dat zich voor hem zal ontplooiën, moet hij zich tijdens de moeizame beklimming tevreden stel- len met de fragmentarische beelden en steeds wisselende flitsen die hij via de smalle torenraampjes kan opvangen. In het vervolg flitsen enkele beelden voorbij die deze constituerende ele- menten in de middellatijnse poëzie aan de hand van enkele voorbeelden willen belichten.

Poëzie als schoolvak

Op zijn weg naar het verwerven van christelijke wijsheid had elke geletterde ook kennis gemaakt met de poëzie. Antieke (christelijke en profane) dichters lezen én zelf verzen schrijven vormde een onderdeel van het grammaticaal school- programma, was een schoolvak. Zoals de lectuur van auteurs behoorde tot de *grammatica*, zo was verzen schrijven in de eerste plaats een oefening in taalvaar- digheid en uitdrukkingsvermogen. Elke stof was, althans principieel, geschikt om in verzen te worden uitgedrukt. Twee voorbeelden kunnen dit illustreren. De wisselwerking tussen proza en poëzie komt sterk tot uiting in het veel beoefen- de genre van de hagiografie, waar de tek-

sten vaak aanleiding gaven tot stilistische bewerkingen. Zo kende de hagiografie in; versvorm, meer bepaald de omzetting in dactylische hexameters van heiligenle- vens die reeds in prozavorm bestonden, in het Engeland van de late 10de eeuw een merkwaardig succes. Dit succes was wellicht te danken aan de impuls van het onderricht van Aethelwold, de latere bis- chop van Winchester (963-984). Deze omzettingen bieden staaltjes van metri- sche vaardigheid, en zij wilden ook niet meer zijn dan dat. Fulbert, befaamde leraar aan de kathedraalschool van Char- tres en later bisschop († 1028) van deze stad, liet zich ook wel tot metrische vin- geroefeningen verleiden. Een van de ge- dichten die op zijn naam zijn overgele- verd handelt over richtlijnen voor een goed dieet (nr. 142): 'uitgebreide diners zijn een belasting voor lichaam en geest, dus vermijd ze', is zijn raad, 'of als het niet anders kan, neem welgezind deel maar vergeet niet dat vele kleine hapjes zich tot een te groot geheel opstapelen'.

[. . .]

Si possis igitur prorsus haec prandia vita.
At si non liceat, hilaris caetusque recumbe, et
Liba cuncta parum tua quae tibi regula dictat,
Ne summam nimiam coniectent multa minuta.

Het thema verwijst duidelijk naar voor- schriften voor het gebruik van voedsel en drank die in de kloosters moesten worden gevolgd.

Ecloga Theodoli

Poëzie werd niet alleen op school geleerde er werd ook poëzie voor het onderwijs gemaakt. Tot de oudste en bekendste voorbeelden van middeleeuwse school- boeken in versvorm mag wel de *Ecloga Theodoli* worden gerekend. Dit gedicht, dat wellicht uit de 10de eeuw stamt en waar- van de auteur zich verbergt achter het Griekse pseudoniem Theodolus, heeft een ongewoon succes gekend als schoolboek.

Daarvan getuigen de rond 200 handschriften en 95 drukken (tot 1550), en de vele commentaren die op het werk geschreven zijn, te beginnen met die van Bernard van Utrecht uit de late 11de eeuw.

Het is een strijdgedicht in bucolische vorm dat drie personages ten tonele voert. De Atheense geitenhoeder Pseustis daagt Alithia, een herderinnetje uit het geslacht van David, uit tot een wedstrijd; Phronesis verklaart zich bereid even na te blijven om als scheidsrechter op te treden, ook al zullen haar ouders haar hiervoor bestraffen. Pseustis begint zijn verhaal bij het rijk van Saturnus, Alithia het hare bij Adam. Hun wedstrijd wordt al vlug een duel dat de leugen van de heidense mythologie plaatst tegenover de waarheid van het Oude Testament. Dit wordt niet uitgevochten via diepzinnige exegese of harde polemieek, maar door een spervuur van voorbeelden, waarbij op elke figuur die Pseustis naar voren haalt, prompt een tegenvoorbeeld van Alithia volgt. Geleidelijk verliest Pseustis zijn zelfverzekerdheid. Als Alithia ook nog het verhaal van de menswording wil brengen, is hij aan het einde van zijn mythologisch Latijn gekomen. Hij geeft zich gewonnen en smeekt Phronesis zijn tegenstandster het zwijgen op te leggen. De dag is ten einde, en zo ook het debat.

Het gedicht bevat zowat alle ingrediënten die het tot een geliefd stuk schoolliteratuur konden maken: een bucolisch kader geïnspireerd op Vergilius' *Eclo-gae* (vooral III en VII); een doorzichtige opbouw, waar na de bucolische setting (v.1-36) de twee personages afwisselend aan het woord komen in strofen van telkens vier verzen (v.37-336) en de laatste verzen door Phronesis worden gesproken (v.337-344); een indrukwekkende massa geleerdheid aangeboden in compacte vorm en met zin voor het treffende detail of contrast, wat dus niet saai was en gelegenheid bood tot uitvoerige filologische, historische, allegorische en andersoortige

verklaringen; een snuifje Grieks; een populaire metrische vorm (versus leonini, dactylische hexameters met éénletter-grepig binnenrijm). Modern bronnenonderzoek heeft aan het licht gebracht uit welke werken de auteur zijn kennis - niet steeds feilloos - heeft kunnen putten, en van welke profane en christelijke dichters zijn poëtische taal de invloed vertoont. Maar tevens blijkt dat de verbinding van al deze elementen en de poëtische enscenering op het eigen creatief talent van de auteur teruggaan. Hij komt hierbij soms tot verrassende verbanden. Eén voorbeeld mag volstaan: de auteur stelt overeenkomsten en verschillen vast tussen de lotgevallen van Daedalus en Icarus en het verhaal van Abraham en Isaac (v.101-108). Pseustis evocert: 'Daedalus doorklieft de heldere lucht met aangehechte veren; zijn zoon volgt; maar het broze was smelt; hij valt in zee; de golven zuchten onder zijn gewicht; de vader bereikt beheerst het winterse noorden'.

Daedalus aptatis liquidum secat aëra pennis;
Filius insequitur; - fragilis sed cera liquatur; -
Et cadit in pelagus; gemuit sub pondere fluctus.
Ille sui compos brumales attigit arctos.

Alithia repliceert: 'De schoonheid van zijn erfgenaam kon de aartsvader niet ontroeren; hij zou hem offeren, als een stem van hogehand niet had bevolen hem te sparen; hij grijpt een ram die met zijn horens in de struiken gevangen zit; de zoon volgt zijn vader'.

Heredis forma non est motus patriarcha,
Quin mactaret eum, nisi vox emissa deorsum
Parcere iussisset; rapitur, qui cornibus haeret
In dumis, aries; sequitur patrem sua proles.

De gekristalliseerde voorstelling roept de verhalen eerder op dan dat ze ze samenvat, ze veronderstelt een achtergrond die de lezer kent of moet reconstrueren, en in dat verband leent de tekst zich zeer goed

tot schoolse verklaringen. Maar meer dan dat illustreert deze voorstellingswijze een stilistisch procédé dat de middellatijnse literatuur kenmerkt, en dat men 'achtergrondstijl' kan noemen¹. Natuurlijk is de middeleeuwse literatuur hierin erfgename van de antieke en bijbelse literatuur, alleen neemt deze achtergrond steeds wildere contouren aan, want 'de middeleeuwse latiniteit was een taal die niet vergat, die alles bewaarde wat ooit in haar gedacht of uitgedrukt werd, die, zoals de: bijbelse huisvader, uit de voorraadkamer van haar geheugen telkens te voorschijn wist te halen wat zij nodig had'².

De Within Piscatore

Tot de episodische die in deze *Ecloga* niet worden aangeroerd, behoort het avontuur van Jonas, wiens driedaags verblijf in de maag van een walvis een voorafbeelding was van Christus' dood en verrijzenis (cf. Matth. 12.40). Het gegeven van een man die wordt opgeslokt door een walvis of een ander groot zeebeest is niet alleen oudtestamenteel, het komt in de verhalen van vele volkeren voor. Rond dit thema heeft Letaldus van Micy, monnik van het benedictijnenklooster Saint-Mesmin in Micy in de tweede helft van de 10de eeuw, een klein epos van 208 verzen geschreven. *De Within piscatore*. Hierin worden de lotgevallen verhaald van een doorgewinterde zeeman die met zijn boot wordt opgeslokt door een walvis, maar min of meer heelhuids uit het avontuur komt. Het gedicht maakt geen deel uit van die bestsellers die een grote, internationale bekendheid genoten; zoals voor de meerderheid van de middellatijnse literatuur is ook voor dit gedicht de uitstraling beperkt geweest. Tot vóór de tweede wereldoorlog was het in twee handschriften bewaard, beide uit de Loire-streek, thans nog in één.

Letaldus vertelt het verhaal dat hij zelf gehoord heeft uit de mond van een eerbiedwaardige grijsaard (v.6-8): Within

- nomen est omen, aangezien Within betekent 'binnen' -, een ervaren visser uit het Engelse Rochester (Rouicastra, v.103), vaart op een mooie ochtend uit, goed uitgerust met materiaal om vuur te maken, een tweesnijdend zwaard, zijn netten, anker, touwen, en wat mondvoorraad, brood en 'dulces liquores' tegen het zilte zeewater. Alleen waagt hij zich op volle zee. Nauwelijks heeft hij zijn netten uitgeworpen of daar verschijnt een geweldig zeemonster met slangetanden en een breed geopende muil, een kruising tussen Scylla en Charybdis. Aan vluchten valt niet meer te denken; het monster verzwelgt man en boot, zoals een dorstige reiziger in de zomer gretig drinkt van een koele bron. 'Hoe is het je te moede, Within, in de buik van het monster?', luidt het in de epische aanspreking van de dichter, 'Alleen moet je er iets op vinden, laat zien wat je waard bent.' In de buik van de walvis maakt Within een vuurtje aan, de rook zoekt zich een weg naar buiten langs mond, ogen, oren, en keel van het monster, dat raast over de zee als een Eumenide, maar zich niet van zijn vijand kan ontdoen. Intussen gaat deze tot een nieuwe, fatale aanval over: hij hakt ingewanden, maag, hart en flanken aan stukken, en weet zo het geweldige monster te doden. De dichter heeft oog voor de paradoxale toestand: het voedsel van de walvis wordt zijn dood, het verslondene verslindt zijn verslinder, het geroofde velt zijn rover. Na vijf dagen en vier nachten, waarin Within zich in leven hield door van zijn vangst te eten, spoelt het lijk voor Rochester aan. De bewoners slepen de prachtige buit met man en macht op de kust en beginnen ze in stukken te hakken. Als Within hun in zijn moedertaal toeroept: 'Spaar me burgers, spaar me, Within zit binnenin', vluchten zij in verwarring weg voor deze kwade macht. Heel de stad staat op stellen. Dan treedt de bisschop op, hij spreekt het volk bedarend toe in de kerk

en besluit de demon uit te drijven met de gepaste middelen, dat zijn de heilige relieken en gewijd water. Hij roept de vijand die in de walvis verscholen zit toe, zich bekend te maken. Het antwoord komt prompt: 'Ik ben Within. Ik ben verzwolgen door deze angstaanjagende Euménide en vraag jullie, laat me het daglicht en mijn geliefde vaderstad terugzien'. Dan eerst wordt Within herkend, hij wordt bevrijd, de buit wordt verdeeld, ieder krijgt een passend deel. Als Within weer in de open lucht komt, is hij bijna onherkenbaar veranderd: vuil, kaal, met uitgegroeide nagels, half blind. Toch wordt hij als een koning de stad binnengehaald; iedereen, bisschop, clericus en het volk, wil zijn verhaal horen. Terwijl de geredde in de stad vertelt over zijn wonderbaarlijke terugkeer naar het leven, zoals een tweede Jonas, dwaalt zijn vrouw op het strand rond, dat weergalmde van haar roep 'Within, Within'. Als zij haar man eindelijk vindt, herkent zij hem slechts aan zijn vertrouwde stem. Zij keren samen naar huis en leven nog lang en gelukkig; Within krijgt langzaam zijn vroeger uiterlijk terug.

Dit gedicht is een voorbeeld van de wijze waarop de middellatijnse literatuur de verschillende invloeden kan verbinden die op haar hebben ingewerkt. Het meest opvallende kenmerk is de epische taal waarin Letaldus het verhaal weergeeft: een verheven stijl, die wel eens tot weinig doorzichtige wendingen leidt, met overvloedige reminiscenties aan Vergilius en andere klassieke dichters. Zo vergelijkt hij de rondwarende vrouw van Within met een zwaluw die op zoek is naar voedsel, een beeld dat hij aan Vergilius' beschrijving van Iuturna in *Aeneis* XII. 473-477 ontleent. Het zal de toenmalige lezers ongetwijfeld een intellectueel genoegen hebben bezorgd de epische reminiscenties te herkennen, maar toch heeft de auteur niet in de eerste plaats een 'pastiche' gemaakt,

een komisch epos vol fijne humor. Within is niet de eenvoudige visser die in zijn epische inkleding komisch aandoet. Hij bezit een dubbele waardigheid, enerzijds als 'alter Ionas', ook al vertonen zijn avonturen in detail weinig overeenkomst met die van Jonas, en anderzijds als persoon die het voorwerp van een miraculum is geweest. Zijn redding is zonder meer wonderbaarlijk en verdient daarom de eerbied en de bewondering van zijn medeburgers. Daarbij is het verhaal verankerd in een heel concrete context, die van de walvisvangst op de kusten van Engeland. Letaldus verwerkt een verhaal dat uit de mondelinge volkstraditie stamt en een eigentijdse versie is van een veel verspreid thema uit de folklore, tot een gedicht dat een klassieke epische vorm vertoont en zich aftekent tegen de achtergrond van westerse interpretaties van de Jonas-Christus-figuur. Bij dit alles getuigt hij van gevoel voor drama en van talent voor het opbouwen van levendige en levensechte tafereeltjes.

Een nieuwe houding

Geleidelijk heeft de middellatijnse literatuur haar constituerende elementen geassimileerd en zich daardoor geëmanciperd. In de poëzie tekent zich vanaf de 11de eeuw een meer vertrouwelijke en tegelijk meer afstandelijke houding af tegenover de traditie, die nog steeds haar voedingsbodem blijft. Vorm en inhoud worden op meer ludieke wijze behandeld. De antieke schoolauteurs zijn meer dan 'auctoritates' en leveranciers van uitdrukkingen, beelden of ideeën, zij zijn vertrouwde vrienden geworden, vertolkers van een levensgevoel en een wijsheid die de middeleeuwer niet meer vreemd zijn, die hij kan herkennen. Men beleeft een geleerd genoegen aan de taal, die soepel en natuurlijk wordt gehanteerd; de rijke traditie staat de poëtische individualiteit niet in de weg; de dwergen hebben zich

intussen op de schouders van de reuzen gehesen.

Een eminent vertegenwoordiger van deze nieuwe houding is Hildebert van Lavardin (1056-1133), leraar, later bisschop van Le Mans en aartsbisschop van Tours. Zijn gevarieerd oeuvre vertoont de gebruikelijke ingrediënten als brieven en preken, bijbelse, liturgische, hagiografische, moraliserende poëzie, maar ook gedichten naar antieke modellen (metrische elegieën en epigrammen). Zijn literaire kwaliteiten wekten reeds de bewondering van zijn tijdgenoten. Aanknopen bij het welbekende beeld van de zorgvuldig honing vergarende bij, beschrijft zijn biograaf hem als een kundige kruidenmenger, 'sapiens pigmentarius', die uit het bijeengelezene een honingzoete drank weet te bereiden. In zijn wellicht vermaardste gedicht, *Nuper eram locuples*, mijmert hij over de onbestendigheid van het menselijk lot en hoe Fortuna met hem is omgegaan. Eigen ervaringen zijn er verwerkt met elementen uit Ovidius' ballingschapspoëzie en Boethius' *Consolatio philosophiae* tot een geheel waarin Hildebert op ingehouden en verfijnde wijze uitdrukking geeft aan zijn levensgevoel, dat dichter aanleunt bij antieke melancholie dan bij christelijke heilsverwachting, - ook al is Fortuna uiteindelijk de dienaar van de goddelijke almacht.

'Lingua balbus, hebes ingenio'

Enkele decennia later, in de jaren zestig van de 12de eeuw, heeft een even 'kundig kruidenmenger' lyrische gedichten gecomponeerd die op virtueuze wijze klassiek en bijbels gedachtengoed verwerken tot een verrassende synthese, tot een wel zeer persoonlijk extract. De poëzie van de Archipoeta, hofdichter van Reinald van Dassel en wellicht eens leerling van Hugo Primas in Oriéans, wordt gekenmerkt door fijne parodie en verbluffende natuurlijkheid. Achter de eenvoud van zijn taal en van zijn ritmisch vers gaat een subtiel spel van verwijzingen naar zowel klassieke als bijbelse bronnen schuil. Hij weet beide in elkaar te verstrengelen en tevens nog de oorspronkelijke context te laten resoneren. Zijn Vagantenbiecht *Estuans intrinsecus ira vehementi* levert daar treffende staaltjes van. In zijn bedelpreek voor geestelijken, *Lingua balbus, hebes ingenio* bewijst de dichter een 'bijbelvast' auteur te zijn, en zijn geleerde behoorders via hun kennis van Bijbel en heilsgeschiedenis bij de neus te kunnen nemen. De 45 strofen van telkens vier decasyllabische gerijmde verzen worden voorgesteld als een preek over christelijke solidariteit. Het gedicht opent met vier strofen waarin de dichter verkondigt kort te zullen uiteenzetten wat zijn inzichten zijn over 'mensendingen'.

Lingua balbus, hebes ingenio
viris doctis sermonem facto.
sed quod loquor, qui loqui nescio,
necessitas est, non presumptio.

Nulli vestrum reor ambiguum,
viris bonis hoc esse congruum,
ut subportret magnus exiguum,
egrum sanus et prudens fatuum.

Met mijn stamelende tong en traag verstand
richt ik het woord tot u, geleerde lui,
maar dat ik spreek, ik die niet spreken kan,
dat is uit noodzaak, niet uit vermetelheid.

Niemand onder u, denk ik, betwijfelt het,
goede mensen zien dit als hun plicht,
dat de grote steun biedt aan de kleine,
de gezonde aan de zieke, en de wijze aan de dwaas.

Ne sim reus et dignus odio,
si lucemam premam sub modio,
quod de rebus humanis sentio
pia loqui iubet intentio.

Brevem vero sermonem facio,
ne vos gravet longa narratio,
ne dormitet lector pre tedio
et 'Tu autem' dicat in medio.

Ik wil geen schuld of haatgevoelens op mij
laden,
door mijn lamp onder de korenmaat te zetten,
daarom, wat ik over mensendingen weet,
spreek ik uit, gedreven door mijn vroom
gemoed.

Kort wil ik nochtans mijn woorden houden,
en u niet lastig vallen met een lang verhaal,
anders dommelt de lector van verveling in,
en zegt 'Tu autem' midden in de zin.

De strofen 5-25 behandelen in een gecon-
centreerd, theoretisch overzicht de drie
etappen van de heilsgeschiedenis:
Menswording, Kruisiging en Laatste Oor-
deel. Hier worden antithesen opgesta-
peld, als goddelijke waarheid versus men-

selijk dwalen, hemelse gelukzaligheid ver-
sus aardse ellende, de Goede Herder ver-
sus de Straffende Rechter. Dit eerste deel
culmineert in de angst voor de 'dies ire,
dies novissima' (v.22-25).

[. . .]

Cum creator in cruce patitur
ferreus est qui non compatitur;
cum salvator lancea pungitur,
saxeus est qui non compungitur.

Compungamur intus in anima
iram dei placantes lacrima:
dies ire, dies novissima
cito venit, nimis est proxima.

Ecce redit districtus arbiter,
qui passus est misericorditer;
redit quidem, sed iam minaciter;
coactus est, non potest aliter.

Mundus totus conmotus acriter
vindicabit auctorem graviter
et torquebit reos perhenniter
quamvis iuste, tamen crudeliter.

Als de Schepper lijdt aan het kruis,
ijzerhard is wie dan niet medelijdt;
als de Redder getroffen wordt door een lans,
steenhard is wie dan niet mee getroffen wordt.

Geroerd moeten wij zijn diep in onze ziel,
de woede Gods bedarend met een traan,
de dag van gramschap, die allerlaatste dag
komt vlug, ja is al erg nabij.

Zie, daar keert de strenge Rechter weer
die uit mededogen heeft geleden,
Hij keert weer, maar nu met dreiging,
Hij is gedwongen, kan niet anders.

De hele wereld, fel bewogen,
zal zijn maker wreken, verschrikkelijk,
en de schuldigen voor eeuwig kwellen:
hoe rechtvaardig ook, wreed zal het zijn.

Dan richt de dichter zich rechtstreeks tot
zijn gehoor: zij zijn de leerlingen van de
Rechter, lantarens van het christenvolk,
zij zijn geen dwaze maagden zonder olie
van barmhartigheid, zij hoeden de kudde
van de Heer, zij zijn het sieraad van de
kerk, voor hen geldt deze angst dus niet-

(str. 26-29). Onverholen vleierij, waarna
hij nochtans even boud zijn gehoor de les
leest, de H. Schrift bij de hand: ook zij zijn
niet vrij van zonden, zij moeten het eeu-
wig leven verdienen, en wel door uit hun
overvloed te geven aan wie nood lijdt (str.
31-34).

Insistite piis operibus
bene vestris utentes opibus;
nam deo dat, qui dat inopibus:
ipse deus est in pauperibus.

Ut divina testatur pagina,
opes multe sunt iusto sarcina;
summa virtus est elemosina,
dici debet virtutum domina.

Hanc conmento vobis pre ceteris;
abscondatur in sinu pauperis.
crede mihi: si quid deliqueris,
per hanc deum placare poteris.

Hanc conmento vobis precipue,
hec est via vite perpetue;
quod salvator ostendens congrue
dixit: Omni petenti tribue.

Leg u toe op goede werken,
besteed uw rijkdom goed;
want aan God geeft wie aan de arme geeft:
in de armen is God zelf.

Zoals de Heilige Schrift getuigt,
veel rijkdom is een last voor de gerechte,
de hoogste deugd is de barmhartigheid,
vorstin der deugden is terecht haar naam.

Deze deugd beveel ik u het meest aan;
laat ze geborgen zijn bij de arme.
Geloof me: heb je iets misdaan,
door haar kun je God bedaren.

Deze deugd beveel ik u vooral aan,
dit is de weg naar het eeuwige leven,
die de Heiland ons dan ook passend wees
met de woorden: Geef aan alwie vraagt (Lc.6.30).

Nu spreekt hij eindelijk voor zichzelf (str.
35-42): hij bekent zijn nood en die moet

door hun overvloed gelenigd worden.

Scitis ista, neque vos doceo.
sed quod scitis, facere moneo:
pro me loqui iam tandem debeo;
non sum puer, etatem habeo.

Vitam meam vobis enucleo,
paupertatem meam non taceo:
sic sum pauper et sic indigeo,
quod tam siti quam fame pereo.

Non sum nequam, nullum decipio:
uno tantum laboro vitio:
nam libenter semper accipio
et plus mihi quam fratri cupio.
[. . .]

Dat weet u, ik moet het u niet leren.
Maar wat u wéét, maan ik u aan te doen:
voor mezelf moet ik nu eindelijk spreken;
ik ben geen kind meer, ben op leeftijd.

Mijn leven leg ik voor u open,
mijn armoede verzwijg ik niet:
ik ben zo arm en lijd zo grote nood
dat dorst en honger me drijven naar de dood.

Ik ben niet slecht, bedrieg geen mensen,
slechts één gebrek raak ik niet kwijt:
ik krijg zo graag en wens daarbij
meer voor mezelf dan voor mijn naaste.

Nu zijn bedoeling duidelijk uitgesproken
is, wil hij zijn preek beëindigen en wel

met een gebed (str. 42-45):

Viri digni fama perpetua,
prece vestra conplector genua:
ne recedam hinc manu vacua,
fiat pro me collecta mutua.

U heren die eeuwige roem verdient,
smekend omvat ik uw knieën:
laat me niet heengaan met lege handen,
zamel voor mij wat in onder elkaar.

Mea vobis patet intencio.
vos gravari sermone sencio;
unde finem sermonis facio,
quem sic finit brevis oracio:

Prestet vobis creator Eloy
caritatis lechitum olei,
spei vinum, frumentum fidei
et post mortem ad vitam provehi,

Nobis vero mundo fruentibus,
vinum bonum sepe bibentibus,
sine vino deficientibus
nummos multos pro largis sumptibus.
Amen.

Mijn bedoeling is u nu wel klaar.
Ik zie, mijn woorden vallen u zwaar;
daarom beëindig ik mijn preek
en zeg tot slot een kort gebed.

Moge de schepper Eloim u voorzien
van de kruik met de olie der liefde,
de wijn der hoop, de graanhalm van het geloof,
en na de dood u naar het eeuwig leven leiden,

Ons echter die het leven genieten hier,
goede wijn met volle tuigen drinken,
en zonder wijn verloren zijn,
ons schenke hij veel geld voor rijk vertier.

Het gedicht wordt gedragen door de tegenstelling waarmee het opent: de dichter, die niet kan spreken, richt zich tot geleerde lui. De noodzaak die hem daartoe dwingt is blijkbaar zeer groot, want hij laat een preek volgen waarin hij niet alleen een degelijke theologische kennis tentoonspreidt, maar ook alle retorische registers weet te bespelen en zijn toehoorders voortdurend laat zweven tussen tegenstrijdige gevoelens. Zijn heel concrete vraag naar geld om wijn te kunnen kopen, weet hij te plaatsen in een eschatologisch perspectief. Komt deze vraag als een verrassing op het einde, dan toch alleen maar voor die toehoorders die de woorden van de dichter niet in hun volle betekenis hebben begrepen. Van de goede verstaander, en dat wilden de geadresseerden toch wel zijn, verwacht de dichter dat hij vanaf het begin het weefsel van complexe reminiscenties, allusies, associaties en antithesen, meerduidigheden herkent, dat hij dit staaltje van retoriek kan waarderen - en als bewijs daarvan zijn bijdrage levert om de existentiële nood van de dichter, 'vatis inopia' (str. 41) te lenigen.

De Bijbel, haar taal en gezag, vormen niet het object van deze parodie, maar zij leveren de middelen waarmee de dichter zijn spel speelt met zijn toehoorders. Slechts twee voorbeelden. De waardigheden die hij zich als 'vates' aanmeet en die-

hem zijn toehoorders zo onverholven op hun plichten laat wijzen, is die van een profeet: van Isaias (32.4), die in zijn visioen van de rechtvaardige heerser profeteert dat zelfs de 'taal van stotteraars vloeiend en klaar zal klinken', én van Jeremias (1.6), die door God gezonden werd om Zijn woord te verkondigen, ook al meende hij: 'ik kan niet spreken, ik ben veel te jong'. En toch maakt hij vanaf het begin duidelijk dat zijn perspectief niet de eeuwige gelukzaligheid is, maar dingen van deze wereld, dat hij niet behoort tot diegenen die theologische mysteries als de menswording doorvoren (str. 7), maar dat hij zich rekent tot hen die rondzwalen in dit ballingsoord (cf. str. 8), door de Goede Herder worden toegesproken. Zonder bijbelse inkleding betekent dit dat hij hoort tot hen 'die van het leven genieten hier' (str.45). Verder klinkt door heel het gedicht, vanaf de tegenstelling 'prudens fatuum' (str.2) tot aan 'caritatis lechitum olei' (str.44), het thema van de olie die voor de lampen nodig is, die de dwaze maagden niet hadden, die de arme weduwe aan de profeet Elias gaf zodat haar kruik onuitputtelijk werd (1 *Koningen* 17.10-24), die het symbool is voor de christelijke naastenliefde. Zonder bijbelse inkleding is de olie die de dichter nodig heeft om zijn 'lucerna' te laten branden: 'vinum bonum' (str.45).

De veelvuldige kwaliteiten van dit ge-

dicht kunnen slechts via een nauwkeurige analyse aan het licht komen. Essentieel is dat dit gedicht gefundeerd is op een grondige vertrouwdheid met Schrift, exegetische en liturgie. Dit procédé is niet eigen aan de Archipoeta, de genialiteit waarmee hij het toepast daarentegen wél.

Besluit

Heel anders geaard is de parodie die in de *Ysengrimus* aan bod komt. Dit werk, het belangrijkste dierenepos uit de Latijnse middeleeuwen (Gent, 1148-1149), is op complexe wijze verbonden met de eigentijds-volkse traditie. De auteur, een tijdgenoot van de Archipoeta, en clericus in Gent - 'Magister Nivardus' noemt een handschrift hem -, richt de wapens van satire, spot en parodie op allerlei aspecten van de wereld waarin hij leeft en vooral op misstanden in kerk en klooster. Ook

met de Latijnse taal weet hij te spelen. Dat mag één voorbeeld uit die episode van de wolf in het klooster (5.317-1128) illustreren. De domme, vraatzuchtige wolf Ysengrimus heeft zich door de vos Reinardus laten overhalen in het klooster te treden, en wel in de 'Blandinia claustra', het Gentse Sint-Pieterklooster op de Blandijnberg, omdat men daar zo overvloedig kan eten. Al vlug wordt hij met 'herderlijke taken' belast. Wat kan een wolf aanlokkelijker voorkomen dan 'schapen hoeden', zoals het in de metaforische taal van de monniken luidt? Maar uit ervaring weet de wolf dat de schapen in de Scheldestreek slechts hun eigen Dietse taal beheersen. Als zij het *dominus vobiscum* niet begrijpen dat de monniken hem opdragen te zeggen, kan hij ze wellicht om zich heen scharen door 'kom eens, schapen, kom' te roepen (5.547-550)?

Continuo 'dominus vobiscum!' dicere iussus,
Ysengrimus ovans 'cominus', inquit 'ovis!'
Et 'cúm!' teutonice accentu succlamat acuto,
Nolens grammatica dicere voce 'veni!'

Ysengrimus moest alsmaar 'dominus vobiscum' zeggen
maar hij maakte er vrolijk 'kom eens, schapen'
van,
en voegde er 'kóm' met volle nadruk in het
Diets aan toe,
in plaats van 'veni' volgens het boekje in het
Latijn.

Deze anekdote zegt niet alleen iets over de manier waarop de auteur het Latijn beheerste, ze kan er ons, bij wijze van besluit, ook aan herinneren dat naast het Latijn, de taal zónder volk, nog de volkstaal staat. Terwijl zich uit en naast de literatuur in het Latijn de letterkunde in de volkstalen ontwikkelt, blijft het Latijn de aangeleerde taal die haar neerslag vindt in een literatuur die in de eerste plaats geleerd is en beleren wil. Op dit ogenblik, in het midden van de 12de eeuw, gaat het middellatijn een grote toekomst tegemoet als taal van de wetenschap; wat ze vermag als literaire taal in de poëzie heeft ze echter grotendeels bewezen.

NOTEN

1. Cf. Walter Berschin, I, p. 71-72.
2. Cf. Franz Brunhölzl, I, p. 12.

LITERATUURLIJST

Algemene werken

- Walter Berschin, *Biographie und Epochenstil im lateinischen Mittelalter I - III*, Stuttgart 1986-1991.
- Franz Brunhölzl, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters I - II*, München 1975-1992.
- Peter Dronke, *Poetic Individuality in the Middle Ages. New Departures in Poetry 1000-1150*, Oxford 1970.
- Karl Langosch, *Mittellatein und Europa. Führung in die Hauptliteratur des Mittelalters*. Darmstadt 1990.
- Karl Langosch, *Europas Latein des Mittelalters. Wesen und Wirkung. Essays und Quellen*, Darmstadt 1990.
- Pierre Riché, *Ecoles et enseignement dans le Haut Moyen Age. Fin du Ve siècle-milieu du XIe siècle*, Parijs 1989.

Tekstuitgaven en vertalingen

- Frederick Behrends, *The Letters and Poems of Fulbert of Chartres*, Oxford 1976.
- Charles Henry Buttimer, *Hugonis de Sancto Victore Didascalicon De Studio Legendi. A Critical Text*, Washington D.C. 1939.
- E. Lavigne, *Kroniek van de abdij van Sint-Truiden*, Leeuwarden-Maastricht 1988.
- Jill Mann, *Ysengrimus. Text with Translation, Commentary and Introduction*, Leiden 1987.

A. Brian Scott, *Hildeberti Cenomanensis episcopi Carmina minora*, Leipzig 1969.

Joannes Osternacher, 'Theoduli ecloga', in: *Fünfter Jahresbericht des bischöflichen Privat-Gymnasiums am Kollegium Petrinum*, Urfahr 1902, p. 5-59.

Ian Thomson - Louis Perraud, *Ten Latin Schooltexts of the Later Middle Ages. Translated Selections*, Lewiston e.a. 1990, p. 110-157.

Heinrich Watenphul - Heinrich Krefeld, *Die Gedichte des Archipoeta*, Heidelberg 1958.

André Wilmart, 'Le poème héroïque de Létald sur Within le pêcheur', in: *Studi medievali* III 9 (1936), p. 188-203.

Studies

Peter Dronke, 'The Art of the Archpoet: a reading of "Lingua balbus"', in: W.T.H. Jackson, *The Interpretation of Medieval Lyric Poetry*, New York - London 1980, p. 22-43.

David Ganz, *Corbie in the Carolingian Renaissance*, Sigmaringen 1990.

Michael Lapidge, 'Tenth-Century Anglo-Latin Verse Hagiography', in: *Mittellateinisches Jahrbuch* 24/25 (1989/1990), p. 249-260.

Peter Stotz, 'Dichten als Schulfach - Aspekte mittelalterlicher Schuldichtung', in: *Mittellateinisches Jahrbuch* 16 (1981) p. 1-16.

Peter von Moos, *Hildebert von Lavardin 1056-1133*.

Humanitas an der Schwelle des höfischen Zeitalters, Stuttgart 1965.

Jan Ziolkowski, 'Folklore and Learned Lore in Letaldus's Whale Poem', in: *Viator* 15 (1984) p. 107-118.

Latijn, Erasmus' paspoort voor Europa

Ch.L. Heesakkers

Eén der boeken uit 1969, het jaar waarin Erasmus' vijfhonderdste geboortedag allereerste in Europa met congressen, tentoonstellingen en gedenkschriften werd herdacht, kreeg de titel *Erasmus der Europäer*, Dat Erasmus een denker en schrijver van Europese allure was, werd nauwelijks ooit bestreden. Dat hij zijn levensvisie en zijn denken over de eigentijdse culturele en maatschappelijke problemen ook vanuit een boven-nationaal, Europees perspectief gestalte gaf en als zodanig temidden der humanisten tot op zekere hoogte een uitzonderingspositie innam, zal voor iedereen die met zijn werk kennis maakt weldra duidelijk worden. Zelf noemde hij zich een 'burger van de hele wereld', dat wil zeggen de geciviliseerde wereld, die voor toenmalige lezers min of meer met Europa samenviel. Hoe diepgaand zijn invloed in de diverse landen van Europa is geweest, is overtuigend geïllustreerd in monografieën als Bataillon's magistrale boek over Erasmus en Spanje en de grondige studie van Seidel Menchi over de Erasmusreceptie in Italië. Zoals uit het hier volgende mag blijken, dankte Erasmus het mede aan zijn kennis van het Latijn, de taal waarin hij zich makkelijker uitdrukte dan in het Nederlands (cf. *Ep.* 82,39-41), dat hij kon uitgroeien tot een gestalte van Europees formaat.

Holland ontgroeid

Wanneer wij acht slaan op Erasmus' afkomst en zijn andere antecedenten, is zijn latere Europese oriëntatie niet iets van

zelfsprekends. Zijn geboorteplaats Rotterdam, waarmee hij op zijn naam na nauwelijks binding heeft gehad, was een klein stadje in een cultureel nogal onbetekende uithoek van Europa. De drie Latijnse scholen die hij heeft bezocht, waren, behalve die van Deventer, instellingen van slechts zeer bescheiden lokaal belang. Na zijn schooljaren trad hij in 1487, ten dele onder dwang van de omstandigheden en misschien ook van zijn voogden, in in een klooster nabij Gouda. Letterlijk en figuurlijk beperkte het blikveld van de jonge Erasmus zich praktisch tot twee of drie van de Nederlandse gewesten, en dat nog slechts voorzover hij over de muren van de school en later van het klooster kon heen kijken.

In één opzicht echter reikte zijn blik weldra verder dan het hier en nu van het afgelegen Holland. Zijn culturele ontwikkeling stond al in een vroeg stadium onder de invloed van een steeds intensievere omgang met de literaire rijkdommen van de antieke, vooral de Latijnse literatuur. Welk een vaardigheid in het gebruik van de Latijnse taal hij daardoor al vroegtijdig had verworven, wordt duidelijk uit de gedichten en brieven die hij tijdens zijn laatste school- en zijn zes kloosterjaren heeft geschreven. Deze kennis van het Latijn werd voor hem de springplank, waarmee hij vanaf 1493 zijn perspectieven begon te verruimen. De bisschop van Kamerijk, Hendrik van Bergen, die in dat jaar benoemd werd tot kanselier van de orde van het Gulden Vlies, was doende een reis naar

Rome voor te bereiden, in de hoop daar het kardinaat te verwerven. Een onmisbaar hulpmiddel om de weg te vinden in de humanistische kringen rond de pauselijke curie was vertrouwde taal, een gesproken en geschreven taal, een gesoigneerd en naar antieke schrijvers gemodelleerd Latijn. Daarom zocht Hendrik een bekwaam latinist die hem als secretaris terzijde kon staan. Hij vond deze in de kort tevoren tot priester gewijde jonge monnik Erasmus, die zijn vertrek uit het klooster in 1493 derhalve dankte aan zijn kennis van het Latijn.

De nieuwe functie bracht Erasmus in eerste instantie naar een buitenverblijf van de bisschop nabij Bergen op Zoom, waar hij een eerder ontworpen pleitrede voor de bestudering van de antieke literatuur omwerkte tot de dialoog, die de titel *Antibarbari* kreeg. De teneur van het betoog is, dat de bestudering van de antieke cultuur geen gevaar voor het godsdienstig leven met zich meebrengt, maar integendeel een gezonde en vruchtbare verruiming van het denken voor alle ontwikkelde christenen en met name voor theologen en monniken. Een goede kennis van de antieke literatuur vormt een tegengif tegen geestelijke bekrompenheid en bijgeloof, ook al omdat christenen daardoor in staat zijn rechtstreeks kennis te nemen van de bronnen van hun geloof, de bijbel en de kerkvaders. Ook in intellectueel opzicht betekent kennis van het Latijn een weldadige verruiming van levensoriëntatie.

Hendrik's hoop op het kardinaat bleek weldra ijdel, zodat de Romereis niet doorging. Erasmus kreeg echter verlof om theologie te gaan studeren in Parijs, één der metropolen van het intellectuele leven van die dagen. Om in zijn levensonderhoud te voorzien gaf hij Latijnse lessen aan welgestelde medestudenten aan de hand van door hemzelf vervaardigde teksten en van een excerpt uit de *Elegantiae linguae Latinae*, rond 1440 geschreven door de Italiaanse humanist Lorenzo Valla en op dat moment

het beste beschikbare hulpmiddel om zich in het Latijn te bekwamen. Zijn leerlingen vond hij vooral onder de Engelse studenten, wier vaderland hem meer en meer zou gaan intrigeren. Een van zijn Engelse leerlingen, Lord Mountjoy, stelde Erasmus voor hem op zijn terugkeer naar zijn vaderland te vergezellen. Zo maakte Erasmus in 1499 kennis met Engeland. Dankzij de wederzijdse vertrouwde taal met het Latijn groeide menig eerste contact met de Engelse geleerden, die hij vooral in Oxford leerde kennen, vrijwel onmiddellijk uit tot een intensieve gedachtenwisseling. In Thomas Morus en andere humanisten vond hij vrienden voor het leven. Met Morus bracht hij een bezoek aan de kinderen van de koning. Drie dagen later stuurde hij het prinsje, dat tien jaar later als Hendrik VIII de troon zou bestijgen, als geschenk-achteraf een Latijns lofdicht op de Engelse koning en zijn kinderen.

In het begin van 1500 was Erasmus weer terug in Parijs, waar hij weldra zijn eerste boek, een verzameling van ruim achthonderd adagia of spreekwoorden uit de antieke literatuur, in het licht gaf. In de eerstvolgende jaren speelde zijn leven zich vooral af in Parijs en de Zuidelijke Nederlanden. Holland, dat hij in 1501 voor het laatst bezocht, was voor hem te klein geworden.

Italië en Rome

Tijdens zijn tweede bezoek aan Engeland in 1505-1506 kreeg Erasmus - inmiddels uitgegroeid tot een schrijver van naam en een bekwaam graecus - het aanbod twee zoons van de koninklijke lijfarts op hun studiereis naar Italië als mentor te vergezellen. Eindelijk kwam een bezoek aan Rome dan toch in zicht. De tocht ging eerst naar Parijs, waar Erasmus bij zijn uitgever Badius zijn Latijnse vertaling van twee tragedies van Euripides liet drukken. Ook de universiteit van Orléans werd bezocht. In augustus 1506 trok het gezelschap de Alpen over. De confrontatie met het impo-

nerende gebergte inspireerde Erasmus tot een van zijn bekendste gedichten, het *Carmen Alpestre* of *Carmen de senectute*. Kort na zijn aankomst in Turijn werd hij bevorderd tot doctor in de theologie. De volgende pleisterplaats was Bologna, de stad die Italië's eerbiedwaardigste, ook door buitenlanders veel bezochte universiteit onderdak bood. Toen een leger van paus Julius II tegen de stad optrok, weken de reizigers uit naar Florence. Na de val van Bologna keerde Erasmus daar terug en was hij toeschouwer bij de triomfantelijke intocht van de krijgslustige paus. Voor de vredelievende Hollander was dit een onthutsende ervaring. In deze tijd, zo schreef hij naar Holland, gaat het in Italië met de letteren Opmerkelijk slecht, maar goed gaat het met het krijgstumult; paus Julius trekt ten strijde, overwint en houdt triomftochten als een echte Julius Caesar (cf. *Ep.* 205,37-39).

Het eerste rechtstreekse contact met de Italiaanse humanisten, waarvan Erasmus' correspondentie gewag maakt, was meteen een voltreffer. Vanuit Bologna richtte de geleerde zich met een brief in zijn beste Latijn tot de grootste drukker van klassieke teksten van die tijd. Aldus Manutius in Venetië. Erasmus betoont zich in zijn brief complimenteus tegenover de drukker, maar tegelijkertijd ook zeer zelfbewust. Hij blijkt goed op de hoogte van Aldus' activiteiten, die de drukker naar Erasmus' oordeel ten onrechte minder materieel gewin brengen dan hij verdient.

Erasmus bood Aldus zijn Euripidesvertalingen aan voor een nieuwe druk, omdat de eerste druk reeds was uitverkocht en hij Badius een tweede druk niet wilde toevertrouwen. Het aanbod werd aangenomen en Erasmus begaf zich naar Venetië om daar ook een nieuwe uitgave te begeleiden van zijn adagia, waarvan het aantal blijkens het boek dat in 1508 van Aldus' persen rolde, was uitgegroeid tot ruim drieduizend nummers. Met deze publikaties was Erasmus' naam als kenner van de antieke literatuur nu ook in Italië, nog altijd het

toonaangevend stamland van Renaissance en Humanisme, voorgoed gevestigd.

Als een gevierd humanist hernam hij zijn reis richting Rome, vanaf Padua tot Siena in gezelschap van twee nieuwe pupillen, de prinsen Alexander en James Stewart, zoons van de Schotse koning James IV. Vanuit Siena reisde hij begin 1509 alleen door naar Rome, vanwaar hij kort daarop Alexander Stewart uit Siena ophaalde en vanwaar hij later ook Napels nog bezocht. In Erasmus' spaarzame brieven uit deze periode horen wij weinig over de indruk die de grote Italiaanse culturele centra en met name Rome op hem maakten. Vijfjaar later echter schetste hij in een brief aan de overste van het klooster, waartoe hij formeel nog steeds behoorde, met welke egards hij er behandeld was: 'In Rome was er geen kardinaal die mij niet als een broer ontving, hoewel ik daar zelf absoluut niet op uit was, om over de bisschoppen, de aartsdiakens en de geleerden nog maar te zwijgen. En deze eer had ik niet te danken aan rijkdommen, die ik nog steeds niet heb en ook niet hebben wil, of aan gunstbejag, iets wat mij totaal vreemd is, maar aan de letteren, die bij mijn landgenoten slechts de spotlust prikkelen, maar door de Italianen aanbeden worden' (*Ep.* 296,101-9). Dankzij zijn vertrouwdheid met de antieke literatuur, door de Adagia-editie van Aldus nog eens ten overvloede onderstreept, had Erasmus ook in de zelfbewuste kringen der Italiaanse humanisten gemakkelijk entree gevonden. En wat voor Italië gold, gold ook voor de rest van het beschaafde Europa: 'Waar ik ook leef - het klinkt misschien arrogant, maar het is de waarheid -, ik geniet de bijval van de meest onomstreden personen en de lof van degenen die zelf het meest met lof overladen worden. Er is geen land, of het nu Spanje is of Italië, Duitsland, Frankrijk, Engeland of Schotland, dat mij niet als gast welkom heet. En ook al staat niet iedereen enthousiast voor mij te juichen (daar ben ik trouwens helemaal niet op uit), zeker geniet ik de sympa-

thie van de hoogste kringen' (*Ep.* 296, 96-101).

De erkenning die Erasmus van de zijde der Romeinse humanisten ten deel viel, was als het ware het certificaat van een volwaardig toebehoren aan de *Res publica literaria*, de boven-nationale Republiek der Letteren die alle beoefenaars der schone letteren, der 'bonae literae', alle humanisten van Europa in zich verenigde. Op de terugreis uit Italië naar Engeland bezorgden de Alpen hem opnieuw de inspiratie voor een literaire productie. De tekst die hij te paard gezeten concipieerde, werkte hij na aankomst in Engeland ten huize van Morus uit tot het bekendste boek dat hij geschreven heeft, en dat hij met een knipoog naar zijn

gastheer de titel *Moriae encomium*, Lof der Zotheid, meegaf. Met de publikatie daarvan in 1511 zou hij vrijwel onmiddellijk een naamsbekendheid en een lezerskring verwerven tot in de uithoeken van Europa, getuige alleen al een Tsjechische vertaling van het boek die binnen een jaar tot stand kwam. Erasmus was van nu af aan' zoals hij zich blijkens zijn boven geciteerde brief ook zelf terdege bewust was, een Europese persoonlijkheid met een Europees prestige, dat hem toegang verschaftte tot de hoogste maatschappelijke kringen. Als humanist stak hij langzamerhand alle Europese geleerden, die van Italië en Rome inclusief, naar de kroon. Onder zijn correspondenten telde hij niet alleen de grootste geleerden

Erasmus en Gilbertus Cognatus, zijn secretaris. Houtsnede uit: *Effigies Erasmi et Cognati*, 1553.

uit het hele werelddeel, maar ook de meeste Europese vorsten onder wie de aanstaande keizer Karel V en talloze kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders, onder wie de paus. Zijn meest prestigieuze tekstuitgave, die van het Latijnse en het Griekse Nieuwe Testament uit 1516, droeg hij op aan paus Leo X, die hij in Rome persoonlijk had leren kennen. Deze uitgave bracht hem, samen met die van de werken van Hieronymus uit hetzelfde jaar, op het top-punt van zijn aanzien als geleerde. De voltoening over zijn eigen werk werd nog vergroot door de zeldzame politieke en culturele eensgezindheid die hij meende op dat moment in Europa te kunnen waarnemen. 'Ik zou alleen al daarom weer jong willen zijn', schreef hij begin 1517, 'omdat ik het gevoel heb dat wij op de drempel van een gouden eeuw staan' (*Ep.* 541,6-9). Nog in hetzelfde jaar zou blijken, hoezeer het tegendeel waar was.

Het Ciceronianisme: een bedreiging voor het levende Latijn

De beweging die Luther in 1517 in gang zette, deed niet alleen politiek en kerkelijk Europa op zijn grondvesten trillen, maar plaatste ook de tot dan toe nauwelijks opgemerkte verschillen tussen het in Italië en Rome gecultiveerde humanisme enerzijds en de beoefening der 'bonae literae' in het noordelijke humanisme anderzijds in een veel scherper licht. Uit de zojuist genoemde tekstuitgaven van Erasmus blijkt, hoezeer voor hem de 'sacrae literae', de bijbel en de andere antieke christelijke teksten, deel uitmaken van de 'bonae literae'. Het wantrouwen van Rome tegen alles wat er in 'Germania' met een beroep op de bijbel gebeurde, strekte zich weldra uit tot Erasmus' bemoeienis met de oudchristelijke teksten en met de kritiek op de eigentijdse kerkelijke praktijk, die hij in de begeleidende aantekeningen en ook in andere werken had geuit. Veel van deze kritiek viel immers ook bij Luther te beluisteren.

Aan allerlei signalen merkte Erasmus, dat niet iedereen in Rome hem even welgezind meer was. Van zijn kant was hij niet gelukkig met de weg die de Romeinse humanisten meer en meer insloegen en de arrogantie waarmee zij hun eenzijdige, paganiserende Cicero-cultus propageerden. Hij was hiermee nog eens nadrukkelijk geconfronteerd, toe hij in 1519 bezoek kreeg van een landgenoot, Christophorus Longolius genaamd, die enige jaren in Rome had geleefd. Vanwege enkele in zuiver Ciceroniaans Latijn uitgesproken lofredes op Rome en de Romeinen had de Romeinse academie hem de eretitel 'civis Romanus' verleend. Longolius was zozeer in de ban van het Romeinse humanisme geraakt, dat hij volgens eigen verklaring alleen nog temidden der Romeinen wilde leven. In zijn scrupuleus streven naar een Ciceroniaans taalgebruik, zijn 'anxia Ciceronianae dictionis affectatio' (cf. *Ep.* 1675,19) ging hij zover dat hij net als zijn Romeinse medestanders in zijn Latijn alle niet-Ciceroniaanse, dus ook alle christelijke termen probeerde te vermijden. Voor Erasmus betekende een dergelijke exclusieve verering voor de antieke Latijnse literatuur en voor Cicero, haar grootste vertegenwoordiger, niet alleen een gevaar voor het christelijk leven, maar ook voor het Latijn als levende taal.

Vanaf 1524 horen wij Erasmus de lettercultus der Romeinse academie onomwonden als heidens kwalificeren: Te Rome zijn de minnaars der heidense letteren mij zeer kwaad gezind' (*Ep.* 1488,10; 1496, 183). Er is sprake van heidense Romeinen ('pagani Romanenses', *Ep.* 1489,21) en van een heidense geleerdencoterie ('paganum eruditorum sodalitus'. *Ep.* 1719,34), die nader gespecificeerd wordt als een nieuwe secte of nieuwe factie van de Ciceronianen ('nova secta', 'nova factio Ciceronianorum', *Ep.* 1706,37; 1713,13). Nu achtte Erasmus het moment gekomen voor een principiële uiteenzetting over de humanistische beoefening der letteren en de functie van het Latijn in de eigentijdse maatschappij. De

resultaten hiervan publiceerde hij in zijn *Dialogus cui titulus Ciceronianus sive De optimo genere dicendi* van 1528.

Het werk opent met een amusante karikatuur van de Ciceroniaan en van diens olifantenvrachten aan kaartsystemen en het gebruik daarvan. Achter de hoofdpersoon, de kandidaat Ciceroniaan, die de naam Nosoponus, 'Ziek-van-inspanning', draagt, gaat vermoedelijk de in 1522 gestorven Longolius schuil. Het blijkt dat de scrupuleuze navolging van Cicero op Nosoponus vooral verlamdend werkt, zodat hij als schrijver ondanks consciëntieuze voorbereidselen en gigantische inspanningen tot hoegenaamd niets komt. Het Latijn, dat de Ciceronianen voorstaan is een improductieve taal.

Het exclusief Ciceroniaanse Latijn is bovendien geen werkelijk levende taal, omdat het niet zonder de hulp der kaartebakken gehanteerd kan worden. Het leent zich niet voor het dagelijks spraakgebruik, Nosoponus verklaart zonder reserve dat hij daardoor zijn toevlucht neemt tot het Frans of Nederlands.

Tenslotte, het Latijn der Ciceronianen is een ondeugdelijk communicatiemiddel. Ter illustratie haalt Nosoponus' tegenspeler Bulephorus (lees: Erasmus) een persoonlijke herinnering aan zijn verblijf in Rome op. Romeinse vrienden hadden hem dringend geadviseerd op Goede Vrijdag naar de preek te gaan. Zij voorspelden hem, dat hij daar pas echt zou horen hoe Rome's taal uit de mond van een Romein klonk. Wat zij daarmee bedoelden, had Erasmus kennelijk slecht begrepen. De preek stond bol van heidense termen en van complimenten voor de krijgsdaden van paus Julius, die zelf aanwezig was. De predikant wist rechtstreekse toespelingen op het eigenlijke onderwerp van de dag, het lijden en sterven van Christus, zo goed als te vermijden. Als opwekking tot christelijke vroomheid, hetgeen toch het doel van de lijdensmeditatie zou moeten zijn, schoot de preek zijn doel volkomen voorbij, want er

werd bij het publiek geen enkel godsdienstig gevoelens losgemaakt.

Het levende Latijn van Erasmus

De reden van de mislukking van de passiepreek, aldus Bulephorus in de dialoog, was een verkeerd uitgangspunt bij de Cicero-imitatoren. Het essentiële in Cicero's wel-sprekendheid is namelijk het decorum, het 'apte' of 'apposite dicere', elders nader omschreven als 'pro re, pro loco, pro tempore, pro qualitate auditorum quam aptissime dicere' (*ASD* 1,2,222, 14-15), het ten volle recht doen aan de omstandigheden van plaats, tijd, onderwerp en publiek waarin het gesproken of geschreven woord moet functioneren. Dat houdt op zijn minst in, dat men in het 16de-eeuwse christelijke Europa spreekt en schrijft als christen tot medechristenen van die eeuw. De Ciceronianen die de eigentijdse omstandigheden uitdrukkelijk negeren, zondigen tegen de grondregel van de Ciceroniaanse retorica en bereiken dan ook nooit het beoogde effect.

Hoe het met het Latijn dan wel zou moeten, kunnen wij aflezen aan het negatieve etiket dat Erasmus zichzelf door Nosoponus laat opplakken. Wanneer de sprekers in de dialoog vroegere en latere Latijnse auteurs één voor één op de Ciceroniaanse weegschaal leggen, en Bulephorus op een bepaald moment ook Erasmus als auteur ter sprake brengt, stuift Nosoponus verontwaardigd op: 'De afspraak was dat wij het over *schrijvers* zouden hebben. Zo iemand is toch geen schrijver, laat staan een Ciceroniaan. Dat is een polygraaf in de slechtste zin van het woord, iemand die alles onmiddellijk op het papier smijt, die zijn concepten niet baart, maar aborteert en nu en dan zomaar voor de vuist weg een heel boek neerschrijft. Nooit herleest hij wat hij heeft geschreven, hij blijft maar schrijven, zonder eerst behoorlijk te studeren. Hij probeert niet eens Tulliaans te schrijven en theologische of zelfs vulgaire woorden te vermijden' (*ASD* 1,2, 680,13 - 681,16).

Wanneer wij dit negatieve etiket om-draaien, treffen wij daarin als kenmerken van Erasmus' Latijn productiviteit, spontaneïteit en levendigheid. Erasmus laat zich wel inspireren, maar niet kortwieken door het antieke taalgebruik. Hij achtte het zijn taak de antieke taal bruikbaar te maken voor het eigentijdse denken en spreken. In de ogen van de Ciceronianen echter was zijn spontaneïteit een onverantwoorde nonchalance, die zijn werken tot 'naeniae', niemendalletjes, degradeerde. Daartegenover kon Erasmus er zijn correspondenten met voldoening op wijzen, dat de doorwrochte nachtelijke inspanningen, 'lucubrations', van de Ciceroniaan Longolius nauwelijks lezers vonden, terwijl zijn luchtige 'Batavae naeniae' van hand tot hand gingen (*Ep.* 1840,85-87). In de dialoog was hij nog concreter: 'enkele Italianen prijzen Longolius, maar lezen Erasmus. Door hoeveel meer handen van lezers gaan de 'naeniae' van de Hollandse orator, *Colloquia* getiteld, dan de doorwrochte, geciseleerde, Tulliaanse geschriften van Longolius? Wat de laatste missen, is leven: "vita carent" ' (*ASD* 1,2, 697, 15-17).

'Vita carent': dat zou voor Erasmus het ergste geweest zijn wat men van zijn geschriften had kunnen zeggen. Maar bij de lectuur van een werk als de *Colloquia* of de brieven zal ook niemand op dat idee komen. Huizinga karakteriseerde de *Colloquia* trefzeker als 'elk een meesterstuk van literairen vorm, afgerond, spontaan, overredend, in losheid en levendigheid evenals in vaardigheid van latiniteit onovertroffen' (p. 192). Erasmus' fenomenale kennis van de antieke en humanistische literatuur gekoppeld aan een uitzonderlijke taalgevoeligheid en een bruisende literaire scheppingsdrang, resulteerde in een levendig, persoonlijk gekleurd en moeiteloos gehanteerd Latijn, dat ook voor de moderne lezer nog altijd tintelt van vitaliteit. Het is wat volgens Bulephorus elke taal idealiter zou moeten zijn, 'een levende, ademende weergave van het innerlijk, een stroom die

rechtstreeks uit het hart komt, een spreken dat leeft, ademt, opwekt, beweegt, meesleept en waarin de eigen persoonlijkheid tenvolle tot uitdrukking komt' (*ASD* 1,2,704,28-32).

Dankzij dit schitterende Latijn had het immense oeuvre van de begenadigde taalvirtuoos Erasmus een waarlijk Europese reikwijdte.

LITERATUUR

ASD, gevolgd door Ordo-, Tomus-, bladzijde- en regelnummer, verwijst naar plaatsen in de derde, nog onvoltooide uitgave der *Opera omnia* van Erasmus, Amsterdam 1969-.

Ep., gevolgd door brief- en regelnummer verwijst naar de uitgave Erasmus' brieven in P.S. Allen e.a., *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, 12 vols., Oxford 1906-1958.

Enkele studies die met het bovenstaande verband houden, zijn:

M. Bataillon, *Erasmus et l'Espagne*, Paris 1937.

J. Beumer s.j., *Erasmus der Europäer. Die Beziehungen des Rotterdammers zu den Humanisten seiner Zeit unter den verschiedenen Nationen Europas*, Werl 1969.

J. Chomarat, *Grammaire et rhétorique chez Erasmus*, Paris 1981.

R. Crahay et M. Dekourt, *Douze lettres d'Erasmus*, Paris 1938 (p. 20-25 en 187-191 handelen over taal, stijl en vocabulaire).

J. Huizinga, *Erasmus*, Haarlem 1924 (geciteerd naar de vijfde druk, 1958).

J.-C. Margolin, ed., *Erasmus, Declamatio de pueris statim ac liberaliter instituendis*, Genève 1966 (p. 599-619 handelen over taal, stijl, grammatica en vocabulaire).

K. Schalk, 'Erasmus und die Res Publica Literaria', in: *Actes du Congrès Erasmus*, Amsterdam 1971, p. 14-28.

S. Seidel Menchi, *Erasmus in Italia 1520-1580*, Torino 1987.

E.V. Telle, 'Erasmus's Ciceronianus: A Comical Colloquy', in: R.L. DeMolen, *Essays on the Works of Erasmus*, New Haven and London 1978, p.211-220.

Het Latijn in de christelijke kerk van het westen

A. Bastiaensen

Het Griekse begin

De christelijke kerk van het westen, de 'Latijnse' kerk, heeft vanwege de kerstening vanuit het oosten een Grieks begin gekend. Die Griekse verschijningsvorm gaat terug tot op de oorsprong van het christendom, want naast het Aramese is er ook een Grieks begin geweest. Paulus schreef zijn brieven, de oudste ons bewaarde documenten van de christelijke geloofsgemeenschap, in het Grieks. Grieks is ook de taal van de evangeliën: als van Matteüs een eerste Aramese versie heeft bestaan, dan is deze tekst al vroeg verdwenen. Daarnaast is er het feit dat het Grieks de verkeerstaal was van het rijk en dat alle grote steden Grieks-sprekende gemeenschappen telden: in de joodse diaspora-gemeenten, die aanknopingspunten boden voor de christelijke prediking, speelde de bijbelvertaling van de Septuagint, en daarmee het Grieks, een belangrijke rol. Het Grieks werd aldus de 'missietaal' van de eerste eeuwen: naast enige verkondiging in Aramese vorm was evangelisatie in het Grieks de weg waarlangs de uitbreiding plaats vond van het christelijk geloof.

Oude getuigenissen bevestigen dit voor het westen van het rijk. Ook hier was de oorsprong Grieks. Maar na verloop van tijd voltrok zich via tussenstadia van tweetaligheid de overgang naar het Latijn, dit overigens niet overal op hetzelfde ogenblik. Afrika heeft hier waarschijnlijk vooropgelopen. De christenheid daar moet omstreeks het jaar 200 reeds

sterk gelatiniseerd zijn geweest, ook al is in de documenten van die tijd, de werken van Tertullianus en de Passie van Perpetua en Felicitas, het Griekse voorgaan nog duidelijk waarneembaar. Onzeker is of de liturgie, conservatief vanwege de eerbied voor wat in zwang is, al in het Latijn werd gevierd. Vrijwel zeker was dit vijftig jaar later het geval: we vinden bij Cyprianus, die overigens door zijn voortreffelijk geredigeerde traktaten en brieven de latinisering zeer heeft bevorderd, formules als 'Susum corda ... Habemus ad Dominum' (*De dominica oratione* 31), die in de toekomst vast onderdeel zullen zijn van de gebedsteksten van de westerse kerk. Het lijkt dus dat in de loop van de 3de eeuw de kerk in Afrika een vanzelfsprekend Latijnse kerk is geworden. Maar er deden zich soms nog vreemde situaties voor. Aan het eind van de 4de eeuw was de voorganger van Augustinus op de bisschopszetel van Hippo een Valerius die, van oorsprong Griekstalig, slecht functioneerde in zijn Latijn sprekende bisschopsstad Hippo.

Het lijkt dat in de hoofdstad van het rijk het Grieks zijn positie langer heeft kunnen handhaven dan in Afrika. In Rome is omstreeks 215 het oudste ons overgeleverde eucharistisch gebed geschreven, in het Grieks geredigeerd door Hippolytus. Rond het midden van de 3de eeuw zien we latinisering in velerlei vorm: paus Cornelius correspondeert in het Latijn met zijn Carthaagse collega-bisschop Cyprianus; de Romein Novatianus publiceert in

het Latijn geschreven theologische trakta- ten. Maar nog in de 4de eeuw horen we over in het Grieks gevierde liturgische diensten. Het is pas in de tweede helft van deze eeuw dat te Rome, en elders in Italië, bijv. te Milaan, Latijnse eucharistische gebeden een vanzelfsprekendheid zijn. De herinnering aan de Griekse oorsprong zal overigens voortleven in bepaalde formules van de latere Romeinse liturgie: het 'Kyrie eleison' van de eucharistische vieringen en het 'Hagios o theos' van de dienst op Goede Vrijdag.

Over de situatie in de vroegste Gallische en Iberische kerken is weinig bekend. Zeker is dat aan het eind van de 2de eeuw het Grieks in Gallië nog een grote rol speelt. Maar de beschikbare gegevens stellen ons niet in staat de ontwikkelingen met betrekking tot de taal enigszins van nabij te volgen.

Bloei van de Latijnse kerk in de 4de en 5de eeuw

Aan het eind van de 4de eeuw is de Latijnse kerk in het westen zelfstandig en volwassen, en blijkt zij in staat tot culturele prestaties van groot formaat. Tussen de jaren 370 en 430 valt één der bloeiperioden van de Latijnse literatuur met grote, uit alle landstreken van het rijk afkomstige, zeer christelijke coryfeeën als Ambrosius, Hiëronymus, Prudentius en Augustinus.

Maar deze volwassen Latijnse kerk staat nog open voor invloed van het Griekse oosten. De grote vertalers zijn Hiëronymus en Rufinus van Aquileia. Hiëronymus, daartoe ook aangespoord door Augustinus (*Epist.* 28, 2, 2), bezorgt Latijnse uitgaven of bewerkingen van trakta- ten en homilieën van Origenes, van werk van Eusebius van Caesarea en van Didymus van Alexandrië. Rufinus vertaalt de kerkgeschiedenis van Eusebius en verder geschriften van Origenes, Basilius, Gregorius van Nazianze en Evagrius Ponticus. Het vroegchristelijke geschrift dat

onder de naam *Physiologus* merkwaardigheden van de dierenwereld allegorisch interpreteert, blijktens verwerking door Hippolytus en Origenes in de Griekse wereld populair, verschijnt vóór 400 ook in toepassing van Latijnse schrijvers. Van Athanasius' *Vita Antonii*, zo belangrijk voor de ontwikkeling van het literaire genre van de hagiografie, zijn al in de 4de eeuw, kort na verschijnen, twee Latijnse vertalingen in omloop. Dit heeft natuurlijk te maken met het ook in het westen bekend worden van monnikenwezen en kloosterleven: het Griekse voorbeeld heeft ook op dit terrein voor de Latijnse kerk tot verstrekkende gevolgen geleid.

Het zou ondertussen verkeerd zijn de Latijnse kerk op theologisch en aanverwant gebied alle eigenheid te ontzeggen. Verwonderlijk is bij voorbeeld de aandacht voor het geloofsgegeven van de Drieëenheid, reeds in de 3de eeuw karakteristiek voor het westen. Novatianus opent met zijn *De Trinitate* een lange rij trakta- ten van die titel: in de 4de en 5de eeuw volgen hem Hilarius, Eusebius van Vercelli, Augustinus en een volgeling van de dissidente Spanjaard Priscillianus. Hierbij sluit aan Marius Victorinus die in de 4de eeuw drie sterk leerstellige hymnen *De Trinitate* dicht.

Vermeld moet hier ook worden de grote belangstelling voor figuur en leer van de apostel Paulus, die zich vanaf het midden van de 4de eeuw in het Latijnse westen openbaart. Commentaren op zijn brieven zijn bewaard van Marius Victorinus, Ambrosiaster, Hiëronymus, Pelagius en Augustinus.

Augustinus is natuurlijk de grote exponent van de westerse theologie. Naast de leer van de triniteit en de exegete van Paulus hebben nog allerlei andere dogmatische onderwerpen, waarvan de praktijk van de dagelijkse zielzorg of de strijd met afwijkende meningen de bestudering aan hem opdrong, zijn volle aandacht gehad. Het is een ironie van de geschiedenis dat

in Afrika, waar deze leermeester van de christenheid leefde en werkte, het christendom zo reddeloos ten onder is gegaan.

De Latijnse kerk in de Romaanse wereld na de ondergang van het rijk

Het politiek bezwijken van de westelijke rijkshelft brengt, wat de status van de Latijnse kerk betreft, geen fundamentele veranderingen. In de nu door Germanen overheerste territoria handhaaft het Latijn zich, behalve in Noord-Afrika, Britannië en noordwest Germanië. Overal elders in het oude rijksgedebied is de druk van de gelatiniseerde volksmassa's zo groot dat van de taal van de overheersers slechts sporen overblijven in het gesproken Latijn van de nieuwe Romaanse talen. Er is daarnaast de Latijnse cultuurtaal, die zich door haar vasthouden aan de regels van het verleden steeds meer van de spreektaal gaat onderscheiden. Vanwege haar grote prestige handhaaft zij zich als de officiële taal, het vanzelfsprekende medium voor alle publieke en schriftelijke mededeling.

Als zodanig leeft het Latijn ook voort in het gebruik van de kerk. In de christelijke teksten zijn natuurlijk sporen genoeg aan te wijzen van de laat-Latijnse spreektaal, maar in het algemeen geldt dat iedere kerkelijke uiting, per definitie bovenpersoonlijk, zich bedient van gestandaardiseerde taalvormen die nauw aansluiten bij het gebruik dat zich in de eerste eeuwen van onze jaartelling in christelijke kring had gevormd. In administratieve teksten, in theologische uiteenzettingen, in liturgische formules blijft dit Latijn van het verleden de taal van het heden. De eenheid in uiting die hiervan het gevolg was heeft een onmeetbare invloed uitgeoefend op de verdere ontwikkelingen in het leven van de kerk.

Enkele opmerkingen mogen hier volgen over de verschillende vormen van dit zich steeds meer aan de taalkundige evolutie onttrekkende Latijn.

De taal van de administratie

Wat taal en stijl betreft van de talloze administratieve geschriften die, sinds de officiële erkenning van de christelijke godsdienst in de 4de eeuw, de kerkelijke publikaties bevatten, het spreekt vanzelf dat de ambtstaal van de keizerlijke bureaucratie hier van grote invloed was. Dit te meer omdat de kerkelijke organisatievorm een hiërarchische was onder éénhoofdige bisschoppelijke leiding, met verdere profilering in de vorming van kerkprovincies en het aanvaarden van het oppergezag van de bisschop van de oude hoofdstad van het rijk. De machtswisseling van Romeins keizerrijk naar Germaanse koninkrijken maakte hier weinig verschil, want in de bestuursvormen van de nieuwe staten leefde de praktijk verder van de gecentraliseerde keizerlijke administratie. Wie kennis neemt van de bisschoppelijke en pauselijke correspondentie en van de handelingen van de concilies van de Latijnse kerk in de vroege middeleeuwen constateert dat er talloze verbindingslijnen lopen van de oorspronkelijke keizerlijke naar de kerkelijke kanselarij. Enkele voorbeelden moeten hier volstaan. Karakteristiek is dat we de term 'militare' ['in dienst zijn van de keizer'] nu toegepast zien op het dienstwerk van de clerici. En we ontmoeten allerlei ambtelijke woorden als 'acta' en 'gesta' ['handelingen', 'protocol'], 'constituta' en 'scita' ['bepalingen'], 'tenor' ['inhoud van een document', 'tekst'], 'alloquium' en 'apices' ['officieel schrijven'], enz.

Theologische literatuur

De Latijnse theologie blijft, ondanks het zelfstandige en traditiescheppende werk van Augustinus, aan de Griekse voorbeelden schatplichtig. Boethius, in het eerste kwart van de 6de eeuw, schrijft in navolging van Griekse theologen tegen de ketterse inzichten van Nestorius en Eutyches. Belangrijk zijn natuurlijk vooral zijn vertalingen van en commentaren op de

kenkritische en logische werken van Aristoteles en diens commentator Porphyrius. Het was zijn bedoeling ook voor de christelijke Latijnse wereld van zijn tijd de schatten van de antieke Griekse wijsbegeerte beschikbaar te houden. In het toenmalige politiek-culturele klimaat kon die onderneming nauwelijks succes beschoren zijn. Maar voor het wijsgerig en theologisch denken in de middeleeuwse Latijnse kerk is dit laat-antieke 'reddingswerk' van uitzonderlijk belang geweest.

Belangrijk vertaalwerk heeft in de 6de eeuw Dionysius Exiguus verricht: hij bezorgde Latijnse uitgaven van werk van Gregorius van Nyssa, Cyrillus van Alexandrië, Proclus van Constantinopel, van in het Grieks geredigeerde conciliecanones en van Griekse heiligenlevens.

Maar er is ook oorspronkelijk Latijns werk. Boethius zet een oude traditie voort met zijn traktaat *De Trinitate*, dat behalve van Griekse theologen ook van Augustinus gedachten verwerkt. Van Cassiodorus, leerling en vriend van Dionysius Exiguus, is een commentaar op de psalmen bewaard, puttend onder andere uit Augustinus' preken over het psalterium, maar met veel aandacht voor kwesties van stilistische aard. Cassiodorus was misschien geen groot denker of schrijver, maar de liefde voor het woord van deze laat-Latijnse retor, zijn ijveren voor de erkenning van een christelijke literatuur, heeft van het door hem gestichte klooster Vivarium in Zuid-Italië een belangrijk cultureel centrum gemaakt. Het kopiëren en uitgeven van vroegere werken door de monniken aldaar is een belangrijke schakel geweest in de overdracht aan de toekomst van de oudchristelijke nalatenschap.

In de 6de en 7de eeuw schrijven ook, als laatste representanten van de antiek-Latijnse letterkunde, de theologen-literatoren in het rijk der Westgoten op het Iberisch schiereiland, mannen als Isidorus en Leander van Sevilla en Braulio

van Saragossa. Hun werk is grotendeels compilerisch van aard, maar ook door hun toedoen, van Isidorus met name, is allerlei antiek en oudchristelijk erfgoed bewaard.

De geestelijke sfeer van die jaren wordt aardig getroffen in het door een kroniekschrijver getekende portret van Theodemir, een geromaniseerde Westgotische hertog uit het gevolg van koning Egica (687-702): 'Scripturarum amator, eloquentia mirificus, in praeliis expeditus' ['hij had grote liefde voor de H. Schrift, grote kennis van de letteren, grote bedrevenheid in het gevecht']: de volgorde is even tekenend als aantrekkelijk.

Het Latijn in de liturgie

Uitermate belangrijk voor de verdere geschiedenis van de Latijnse kerk is natuurlijk het ontstaan van de Latijnse liturgieën geweest. Over begin en eerste ontwikkeling tasten wij in het duister, maar vanaf de 5de eeuw hebben we gebedsformules, geordend in formulieren voor eucharistische dienst en getijdengebed. Hoewel ook op dit terrein tot in latere tijd toe Griekse invloed aanwijsbaar is, is het geheel van de westerse gebedsteksten een zeer Latijnse schepping. Het aantal van deze teksten is zeer groot: ze zijn afkomstig zowel van de kerk van Rome als van kerken elders in de Romeanse wereld: Milaan, Beneventum, Gallië, het Iberisch schiereiland. Naast opvallende verschillen - de Romeinse liturgie bij voorbeeld is, vergeleken bij de andere, veel soberder van expressie - hebben deze liturgieën duidelijk een gemeenschappelijke achtergrond. In alle is het hiëratische taalgebruik opvallend: elementen uit de terminologie van wereldlijke eerbiedsbetuiging en vooral uit de gebedstaal van het verdwijnende heidentom dienen ter ondersteuning van het plechtige karakter van het namens allen uitgesproken gebed.

In de latere middeleeuwse ontwikkeling

wordt de liturgie van Rome met enkele aanpassingen de enige liturgie van de Latijnse kerk, behoudens resten van de andere liturgieën in kerken in Milaan en Toledo en in een aantal kloosterkerken. De Romeinse formules zijn eeuwenlang jaar in jaar uit gebeden en gezongen in kerk en klooster: ze verwierven in hun statigheid iets als een eeuwigheidskarakter en deden zo de overtuiging ontstaan dat de kerk 'bidt in het Latijn'. De gedachte dat het Latijn, naast Hebreeuws en Grieks, één van de drie heilige talen is sloot hier bijzonder goed bij aan. Alles werkte samen om het prestige van het Latijn in opvatting en praktijk van de kerk onaantastbaar te maken,

De Latijnse kerk in de Keltische en Germaanse wereld

In de loop van de 5de eeuw moet het christendom de grens overschreden hebben die het als rijksgodsdienst inperkte, toen door de prediking van de Latijn sprekende Brit Patricius de kerstening van Ierland op gang kwam. De kerstening is ook latinisering geweest, want zij voltrok zich in de cultuurtaal van de kerk, het Latijn. Het prestige van dit Latijn dat, onttrokken aan de taalontwikkelingen in de Romaanse landen, de glans bewaarde van het oude, wereldlijke en christelijke, Rome, heeft blijkbaar als vanzelfsprekend geesten en harten van de Keltische Ieren veroverd. Feit is in ieder geval dat in korte tijd de kloosters, die het aanzien van het Ierse christendom bepaalden, centra werden van Latijnse cultuur. Het is ook in Ierland dat het meest gemaniëerde Latijn is geschreven dat de geschiedenis kent, de *Hisperica Famina* ['avondlandse (d.i. Latijnse) teksten'], een verzameling modelteksten vol grammaticaraadsets en retorica-kunstgrepen ten behoeve van scholieren.

Tot die scholieren op Ierse bodem behoorden ook Germaanse Angelsaksen. Al even enthousiast als de Keltische Ieren

hebben zij het cultuur-Latijn omhelsd. Een dubbele invloed is in Engeland werkzaam geweest. Behalve het naar manièresme neigende Latijn van de Ierse leermeesters was er het soberder Latijn van de rond 600 in Engeland arriverende Romeinse missionarissen. Dit laatste heeft de overhand gekregen: het historische en theologische proza van de grote Angelsaksische geleerde en literator Beda bij voorbeeld is in een zeer verzorgd Latijn geschreven, maar is tegelijkertijd van een grote waardigheid door natuurlijkheid van zeggings en evenwicht in opbouw. Het lijkt dat er verwantschap is met die andere door de missionarissen van Rome geïmporteerde erfenis, de Romeinse liturgie met haar alles bijeen sobere vormen-taal. Men zou misschien in een wat vereenvoudigende schematisering kunnen zeggen dat de door de Ieren tot het Latijn 'bekeerde' Angelsaksen op hun beurt het Latijn, maar dan in meer Romeinse vorm, aan kerk en beschaving van de middeleeuwen hebben doorgegeven.

Wat ook het karakter is geweest van het Latijn dat de verschillende naar het continent overstekende Ieren en Angelsaksen hanteerden, zeker is dat de Latijnse kerk aan hun arbeid oneindig veel te danken heeft. Hun werkzaamheid strekte zich uit -over heel West-Europa met uitzondering van Spanje, over zowel Romaans als nieuw ontsloten Germaans gebied. Ze brachten het Latijn mee als nu internationale taal, het overal bruikbare medium voor geestelijke en kerkelijke activiteit en als zodanig de motor voor het op gang komen van de Karolingische renaissance, die het uitgangspunt zal zijn van de middeleeuwse bloei. De nationale talen zullen zich geleidelijk aan ook tot cultuurdragers ontplooiën, hierin voorgegaan door het Keltisch en Germaans die in Ierland en Engeland die functie hadden bewaard in concurrentie met de nieuwe Latijnse literatuur. Maar zowel op de eilanden als op het vasteland zal de leidende positie van

het Latijn in de wereld van godsdienst en cultuur de hele middeleeuwen door onaangetast blijven.

Ontwikkelingen in de middeleeuwen

Het is niet mogelijk hier een enigszins volledig beeld te schetsen van het veelvoudige functioneren van het Latijn in de middeleeuwse kerk. De vermelding van twee opvallende ontwikkelingen moet hier volstaan. De ene is literair van aard en raakt de praktijk van liturgie en vroomheid. De andere ligt op het terrein van de taalkunde en houdt verband met de middeleeuwse beoefening van filosofie en theologie.

De sequentie

De grote literaire verrassing van de middeleeuwen is de sequentie, het vrije 'Latijnse vers van muzikale oorsprong, ontstaan in de 9de eeuw. In de ontwikkelingen van het Latijn sinds de oudheid is de stroom van de poëzie nooit onderbroken geweest. In het bijzonder de praktijk van het hymnen-dichten moet genoemd worden, sinds Ambrosius en Prudentius gedurig beoefend, met name in de kloosters, als opluistering van het getijdengebied. De hymnen van de 6de en 7de eeuw vertonen wel invloed van de gesproken taal, maar houden zich over het algemeen toch aan de overgeleverde regels en zijn zo uitingen van het cultuur-Latijn dat ook in de teksten van de liturgie gehanteerd werd. Het is trouwens in de liturgische viering dat de sequentie haar oorsprong heeft: toen deze nieuwe poëzie ontstond, bediende ze zich van de voor de hand liggende taalvorm.

De wijze van ontstaan is zeer merkwaardig: de gezongen Hebreeuws-Latijnse oproep om de Heer te prijzen: 'alleluia', werd op de eind-'a' lang aangehouden in een melodische variatie: in plaats van die 'a' zong men nu op de noten van die variatie evenveel lettergrepen die tot een zin samengevoegd worden vormden.

Soms werd de melodie van een 'alleluia'-zang als geheel drager van een 'ondergeschreven' tekst. In ieder geval, de bewoording was afhankelijk van de muziek, van het aantal noten van een bestaande melodie. Metrum en cadans van de klassieke prosodie, die ook de gebonden structuur van de hymnen nog bepalen, zijn afwezig: in de gebondenheid van de melodie ontdekt de dichter een nieuwe vrijheid, voelbaar in het soepele zinsritme van liederen als bijv. *Victimac paschali laudes*.

Er vertonen zich toch ook elementen van regelmaat, blijkbaar gevoeld als eigen aan poëzie. De versregels worden gepaard: telkens twee regels hebben hetzelfde ritme. Weldra verschijnt het eindrijm, de grote verworvenheid van de late oudheid, door de middeleeuwen met enthousiasme overgenomen. Bij de grote sequentiedichters van de 12de en 13de eeuw, Adam van Sint Victor, Thomas van Aquino en anderen, vindt men gecompliceerde van technisch meesterschap getuigende dichtpatronen, waarin toch de vrije beweging van de vroege sequentie voelbaar is gebleven: men leze er Thomas' *Lauda Sion Salvatorem* op na, een der hoogtepunten van de Latijnse liedkunst.

De scholastiek

De andere middeleeuwse ontwikkeling, van meer taalkundige aard, betreft het wetenschappelijke apparaat van de theologische reflectie, die bekend staat als de middeleeuwse scholastiek.

Als Augustinus de *Summa theologica* van Thomas van Aquino in de 13de eeuw onder ogen had gekregen, dan had hij ondanks de vele citaten uit zijn eigen werken toch het gevoel gehad naar een vreemd land verzeild te zijn geraakt. De koele, enigszins onpersoonlijk aandoende systematiek van de behandeling zou hij vermoedelijk ervaren hebben als bloedeloos, niet echt doorleefd. En met de taalvorm, met dit Latijn, had hij geen raad geweten. Ter illustratie volgen hier enkele

uitdrukkingen uit de *Summa*: 'maxime ens' ['het hoogste zijnde', 1,1,2,3]; 'causa esse' ['de oorzaak van het zijn', even verder]; de opwerping dat Gods zijn en Gods natuur niet samenvallen: 'non est idem esse Dei et quod quid est eius, sive quidditas vel natura' [ongeveer: 'niet hetzelfde is het zijn van God en het "wat het ding is" van God, dat wil zeggen: zijn "iets zijn" of natuur', 1,1,3,4]. Voor een vertegenwoordiger van het nog levende Latijn van de oudheid zou dit onbegrijpelijk zijn geweest.

Het ontstaan van dit in filosofische en theologische studie gebezigde Latijn vereist zeker nog nader onderzoek. Maar één factor kan niet over het hoofd gezien worden. De achtergrond is het pogen van vertalen, reeds in de oudheid begonnen, van de Griekse wijsgerige vaktaal. Soms transcribeerde men eenvoudig een in gangbaar Latijn niet te vertalen, maar in filosoferen onmisbare term, als 'to on' ['het zijnde']. Maar reeds in de 4de eeuw hanteerde Marius Victorinus, retor en christelijk theoloog, daarnaast de (overigens naar het schijnt reeds door Caesar voorgestelde) nieuwvorming 'ens'. Dezelfde onmisbaarheid van een zelfstandig naamwoord 'zijn' bracht naar analogie van het Griekse 'to einai', een Latijns gesubstantiveerd en onverbogen 'esse' in zwang. Van de hand van Marius Victorinus is ook een vertaling van de *Isagoge*, een traktaat over de logica van de Griekse wijsgeer Porphyrius, met vreemde verlatijnsingen als 'in eo quod quale quid sit' ['met betrekking tot hoedanig iets is']. Boethius, in de 6de eeuw, heeft ons de tekst van deze vertaling bewaard. Hij hanteert zelf ook 'ens' en het zelfstandige 'esse'. In de 9de eeuw volgt hem de in het Frankenland werkende Ier Johannes Scotus Eriugena, een met Augustinus vertrouwd denker, maar die ook christelijk-Griekse theologische literatuur in het Latijn vertaalt en commentarieert. Evenals Marius Victorinus en Boethius

geeft hij Griekse termen soms in hun Griekse vorm weer, maar soms ook met 'filosofisch-Latijnse' equivalenten. Ook Abaelardus in de 12de eeuw gebruikt 'ens' als filosofische term en heeft uitdrukkingen als: 'in esse hominem' ['in het menszijn'], 'in esse suo' ['in zijn/haar zijn'] met een zelfstandig gebruikt 'esse'.

Het is begrijpelijk dat in de vertalingen van Aristoteles, van de oudheid tot in de middeleeuwen, dergelijke uit nood geboren verlatijnsingen een rol spelen. Het Latijn van de sterk aristotelische studies der scholastiek is daar op een zeer bijzondere manier door gekenmerkt, niet alleen bij Thomas van Aquino, maar bij de talloze 'magistri', die in kloosterscholen en aan de nu opkomende universiteiten hun speculatieve traktaten het licht doen zien. In de geschiedenis van de westerse kerk heeft dit Latijn eeuwenlang zijn stempel gedrukt op het theologisch formuleren en discussiëren.

Humanisme en Reformatie

De humanisten ten zuiden en ten noorden van de Alpen konden voor dit Latijn geen waardering opbrengen. Het was voor hen één van de vele middeleeuwse verworpingen van de zuivere latiniteit. Het in ere herstellen van de 'bonae litterae' was voor Erasmus en zijn medehumanisten absolute voorwaarde voor het herleven van de theologische studie en van alle vormen van geestesleven. Dat hield niet het afwijzen in van de oudchristelijke literatuur, waarvan Erasmus juist veel uitgaven bezorgd heeft. Om het met Huizinga te zeggen, Erasmus kende te goed Latijn om strikt klassiek te zijn. Maar het was voor hem natuurlijk een vanzelfsprekende zaak dat de kerk sprak en bad in het Latijn.

De Reformatie heeft dit veranderd. De grotere aandacht voor het lezen van de H. Schrift door alle leden van de kerk, de nadruk op het algemeen priesterschap van de gelovigen tegenover het Latijn

sprekende priesterschap van de clerus, de sterke afkeer van het pauselijke met het Latijn vergroeide Rome, dat alles maakte een einde aan de alleenheerschappij van het Latijn. De verandering was niet abrupt. De reformatoren zelf, Luther, Zwingli, Bucer, Calvijn, waren allen nog 'tweetalig'. Een belangrijk document als de Augsburgse Confessie verscheen in dubbele, Duitse en Latijnse, versie. Calvijns *Institutio*, de Heidelbergse Catechismus, de Dordtse Leerregels zijn oorspronkelijk in het Latijn geredigeerd. Het is begrijpelijk dat de confrontatie met de Latijnse moederkerk het gebruik van Latijn opriep. En er was ook nog de overtuiging dat het Latijn nu eenmaal de taal van de wetenschappelijke, speciaal ook theologische, uiteenzetting was. Velen, Luthers medestander Melanchthon voorop, waren bovendien als humanisten vereerders en beoefenaars van de 'bonae litterae'. Maar in het dagelijkse leven van de nieuwe kerken en met name in de eredienst verdween het Latijnse stempel, geleidelijk aan in de Lutheraanse kerkgemeenschap, snel in die van Zwingliaanse, Anglicaanse en Calvinistische signatuur.

Enkele gebeurtenissen in de Lage Landen zijn tekenend voor de situatie op godsdienstig gebied. Op de synode van Dordrecht, 1618-1619, waar het orthodoxe calvinisme de zege behaalde, was de voertaal Latijn, hoewel lang niet alle deelnemers die taal voldoende beheersten. Reden was de aanwezigheid van vertegenwoordigers van buitenlandse kerken. Maar ongetwijfeld speelde ook de gedachte mee dat het Latijn goed functioneerde als voertaal voor theologische discussie. Om de kwaliteit van dit Latijn te bewaken werd de van oorsprong Gentse latinist Daniel Heinsius als 'scriba' van de vergadering aangewezen.

Aanwezig te Dordrecht en gedurende zijn verder leven vurig verdediger van de daar vastgestelde rechtzinnige leer was

Gijsbert Voet(ius). Toen 's-Hertogenbosch in 1629 door Frederik Hendrik was ingenomen, ontspon zich naar aanleiding van pogingen tot protestantisering een felle discussie tussen Voetius en de Leuvense professor Cornelius Jansen(ius), afkomstig uit het Gelderse Aquoy, later bisschop van Ieper in Vlaanderen; hij is vooral bekend als schrijver van de *Augustinus*, het werk dat aanleiding zou geven tot het ontstaan van het jansenisme en de afscheiding van de 'oudbisschoppelijke clerezij' in de noordelijke Nederlanden. Het ging er fel aan toe in de discussie. Jansenius' antwoord aan Voetius in de tweede ronde is getiteld *Notarum spongia*, 'Catholijcke uit-wis-spons' in de toegevoegde vertaling, te halen over Voetius' stellingen, waarop Voetius repliceerde met een *Desperata causa papatus* 'De wanhopig verloren zaak des pausdoms'. De discussie, door anderen overgenomen, sleepte zich nog enige tijd voort en produceerde een eindeloze reeks bladzijden Latijnse tekst. Dergelijke polemieken waren legio; ze werden steeds in het Latijn gevoerd, maar ze stonden wel op grote afstand van het dagelijkse kerkelijke leven, dat in de protestantse kerken in de landstaal, in de katholieke kerk in het Latijn van eredienst en administratie zijn vaste vorm bezat.

Na de Reformatie

De strijd tegen de Reformatie versterkte aan katholieke zijde de positie van het Latijn, dat nu een functie kreeg van identificatie en symbool werd van de eenheid der zich rond Rome scharende contrareformatorische kerk. Het gevoel van triomf openbaarde zich in allerlei Latijnse geschriften ter verheerlijking van geloof en kerk. Ook de 17de- en 18de-eeuwse Franse kerk, allerminst verstoken van zelfbewustzijn en soms een Gallicaanse, anti-Romeinse houding cultiverend, ziet het Latijn als de taal van de geloofsgemeenschap. De neo-gallicaanse Latijnse

poëzie van deze tijd is overigens klassiek van strekking: ze is gedeeltelijk bedoeld als vervanging van oudere hymnen die niet voldoen aan de strenge regels van de antieke verskunst. Het is een herhaling in straffere vorm van de operatie van paus Urbanus VIII, die in het begin van de 17de eeuw opdracht had gegeven de 'tekortschietende' teksten van de hymnen aan de klassieke eisen aan te passen, niet ze te vervangen.

De neo-gallicaanse tendensen in de Franse kerk staan niet los van de ontwikkelingen die het gevolg waren van Jansenius' *Augustinus* en die tenslotte in de 18de eeuw in de noordelijke Nederlanden leidden tot de afscheiding van een deel van de katholieke gemeenschap. In de oudbisschoppelijke clerezij, die aanvankelijk nog zo veel mogelijk 'Rooms-katholiek' wilde blijven, werd aan de positie van het Latijn niet getornd.

Dat gebeurde wel op de synode van Pistoia, in 1786, waar een met het neogallicanisme verwante stroming een aantal bepalingen formuleerde die het gezag van de plaatselijke bisschoppen benadrukten tegenover het gezag van de Romeinse curie. Eén van die bepalingen was dat de liturgie in de volkstaal moest worden gevierd. Het was meer een kwestie van kerkpolitiek dan van godsdienstige behoefte: anti-Latijn is anti-Romeins. Maar die kerkpolitiek kon zich bedienen van het alternatief dat door de Reformatie was ontstaan. De besluiten van Pistoia bleken overigens een slag in de lucht.

Aan het eind van de 19de eeuw kwam, in de unie van Utrecht, de vereniging tot stand van de Nederlandse oudbisschoppelijke clerezij en de oudkatholieke groeperingen in Duitsland, Zwitserland, Oostenrijk en elders, die zich, na de uitroeping van het dogma der pauselijke onfeilbaarheid op het eerste Vaticaanse concilie, van Rome hadden afgescheiden. Het verwondert niet dat in alle kerken van de unie de praktijk van de Reformatie werd

overgenomen: de landstaal is er de taal van administratie en liturgie.

In de jaren zestig van de 20ste eeuw gebeurt het tenslotte, door toedoen van het tweede Vaticaanse concilie, dat ook in de kerk van Rome het Latijn zijn monopoliepositie verliest. De verdediging van het Latijn in de encycliek *Veterum sapientia*, gepubliceerd kort vóór het concilie, heeft de verandering niet tegen kunnen houden. In de centrale administratie heeft het Latijn weliswaar zijn functie behouden. Maar in de viering van de liturgie heeft het de voorrang verloren aan de landstalen. En in de studie van de theologie, vóór 1950 sterk gericht op de scholastiek en getekend door het Latijn, is er al evenmin meer sprake van een bijzondere voorkeur voor die taal.

Het loslaten van de verplichting van het Latijn in de liturgie is ondanks het voorgaan in de reformatorische en oudkatholieke gemeenschappen toch voor velen nog als een verrassing gekomen. Er steekt ook enige ironie in de omstandigheid dat juist in de eerste helft van deze eeuw grote belangstelling was ontstaan voor het 'christelijk Latijn', in het bijzonder ook voor het 'liturgisch Latijn' als hiëratische gebedstaal, waarvan de bijzondere kenmerken voorwerp waren van wetenschappelijk onderzoek.

Overwegingen van taalkundige, historische en esthetische aard hebben het op het tw-eede Vaticaanse concilie toch niet kunnen redden tegen de roep om de volkstaal. Hoe nu de toekomst van de 'Latijnse' kerk zal zijn, is moeilijk te voorspellen. Twee omstandigheden wekken twijfel. De erkenning der landstalen en hun toepassing in de liturgie lijkt nadelig te zijn voor het functioneren van het Latijn als taal van de kerk. Daarnaast is er de bedreigde status van het Latijn als zodanig, voor velen in onze tijd helaas niet méér dan een taal uit het verleden.

BIBLIOGRAFIE

Geraadpleegd zijn, naast algemene werken op het gebied van kerkgeschiedenis, patrologie en beschavingsgeschiedenis:

Allard, G.-H. éd., *Jean Scot écrivain. Actes du IVe Colloque international Montréal, 28 août - 2 septembre 1983*, Montréal - Paris, 1986.

G. Bardy, *La question des langues dans l'église ancienne*, Paris, 1948.

H. Becker - R. Kaczynski Hgg., *Liturgie und Dichtung. Ein interdisziplinäres Kompendium. I. Historische Präsentation*, St. Ottilien, 1983.

P. Courcelle, *Les lettres grecques en occident. De Macrobie à Cassiodore*, Paris, 1948.

L. Fendt, *Einführung in die Liturgiegeschichte*, Berlin, 1958.

J. Huizinga, *Erasmus*,⁶ Rotterdam, 1978.

J. Jolivet, *Arts du langage et théologie chez Abélard*, *Études de philosophie médiévale* 57, Paris, 1969.

J.A. Jungmann, *Missarum Sollemnia, eine genetische Erklärung der Römischen Messe*,⁴ Wien, 1958.

J.N.D. Kelly, *Early Christian Doctrines*,² London, 1960.

A.G. Martimort éd., *L'église en prière. Introduction à la liturgie*. Paris - Tournai - Rome - New York, 1961.

Christine Mohrmann, *Liturgical Latin. Its Origins and Character*, Washington, 1957.

P. Riché, *Éducation et culture dans l'occident barbare: VIe - VIIIe siècles*,² Paris, 1967.

Latijn en literaire technologie in de natuurwetenschap van de 17de eeuw

Geert Vanpaemel

Latijn en volkstaal

In de lange periode tussen 1500 en 1750 onderging de natuurwetenschap een ingrijpende en allesomvattende gedaante-
verwisseling, die later door sommige historici is aangeduid als de Wetenschappelijke Revolutie. De kern van deze revolutie bestond in wat de Nederlandse wetenschapshistoricus E.J. Dijksterhuis (1892-1965) heeft omschreven als de mechanisering van het wereldbeeld, dit is de overgang van de antieke natuurbeschouwing naar 'een natuurbeschrijving met behulp van de mathematische begrippen der klassieke mechanica'. Maar behalve deze omwenteling in de natuurbeschouwing zijn nog andere opvallende aspecten van het wetenschappelijk bedrijf te noemen die tijdens dezelfde periode niet minder revolutionaire veranderingen ondergingen. Men hoeft slechts te denken aan de opkomst van het experimenteel onderzoek, de aandacht voor nieuwe onderzoeksgebieden en de secularisering van de wetenschappelijke kennis.

In dit lijstje van revolutionair genoemde veranderingen kan men ook de taal onderbrengen, die voor wetenschappelijke communicatie werd gebruikt. Sedert de vroege Middeleeuwen werden in West-Europa de wetenschappelijke teksten die de traditie uit de Oudheid wilden voortzetten, vrijwel uitsluitend in het Latijn geschreven. Daarnaast ontwikkelde zich een tweede circuit van teksten geschreven in wat men de 'volkstaal' noemt: in deze categorie vinden we vooral geschriften

over medische en farmaceutische recepten, astrologische handleidingen en boekjes met praktische informatie. Terwijl de Latijnse wetenschappelijke traktaten vrijwel uitsluitend binnen het academische milieu circuleerden, bereikten de boekjes in de volkstaal een veel breder publiek. De uitvinding van de boekdrukkunst en haar commercieel succes gaven hieraan nog een geweldige uitbreiding. De nieuwe kennis over verre landen, vreemde volkeren of onbekende kruiden die de zeevaarders van hun ontdekkingsreizen hadden meegebracht, werd vaak eerst gepubliceerd in de volkstaal. Het prestige van de vaardige ambachtsman, de praktische ingenieur, de stoutmoedige zeevaarder nam toe.

Dit leidde vanaf de 16de eeuw tot een steeds duidelijker geformuleerde kritiek op de traditionele, in het Latijn geschreven en bedreven wetenschap van de academici. Tijdens de eerste helft van de 17de eeuw bereikte deze kritiek haar hoogtepunt. Waar het in de 16de eeuw nog ging om een tegenstelling tussen twee gescheiden subculturen (de academische en de 'ambachtelijke') situeerde de confrontatie zich in de 17de eeuw binnen de academische wereld zelf. Boeken die niet in het Latijn waren geschreven kon de 16de eeuwse academicus nog gerust ongelezen laten (misschien met uitzondering van de werken van de tegendraadse Paracelsus). 'Academische' hervormers als Copernicus, Vesalius en Ramus publiceerden in het Latijn. Voor de

17de-eeuwse geleerde was het echter niet meer mogelijk de geruchtmakende, in het Italiaans geschreven boeken van de oud-professor Galilei of de *Essais* van de arts Descartes links te laten liggen. Het Latijn werd in eigen huis bedreigd.

Het gebruik van de volkstaal in deze tot een academisch publiek gefichte boeken was ongetwijfeld een belangrijke doorbraak. Sommigen hebben hierin de bevestiging gezien van een eindelijk tot stand gekomen overbrugging van de kloof tussen de academische geleerdheid en de praktische kennis van de ambachtslui. En dit zou niets minder betekenen dan de geboorte van de moderne wetenschap. Historici hebben dan wel eens de neiging om het ogenblik waarop een dergelijke doorbraak zich manifesteert, te beschouwen als het beginpunt van een nieuwe tijd. Wie na Galilei en Descartes nog wetenschap in het Latijn bedreef, moet wel van enig conservatisme worden verdacht. Eenmaal de poort naar de toekomst geopend, kan het slechts bevreemding wekken wanneer niet iedereen meteen naar binnen stapt.

En toch liggen de feiten enigszins anders. De positie van het Latijn was tijdens de 17de eeuw veel minder in gevaar dan de bovenstaande beschouwing wil suggereren. Meer nog, in wat volgt zullen we de stelling verdedigen dat aan de Latijnse wetenschap tijdens de 17de en 18de eeuw zelfs een specifieke, creatieve rol moet worden toegekend in het ontstaan van de moderne natuurwetenschap. Niet alleen omdat toevallig een aantal interessante geleerden in het Latijn bleef publiceren, maar omdat het Latijn zelf als een essentieel onderdeel van hun wetenschappelijk denken kan worden beschouwd. Dat betekent o.a. dat we zullen moeten proberen duidelijk te maken waarin Latijnse wetenschap verschilt van wetenschap in een andere taal. Of meer algemeen geformuleerd, we zullen moeten trachten aan te tonen hoe de taal waarin de natuurwe-

tenschap wordt beoefend, mede het wezen zelf van die wetenschappelijke kennis (inhoud, doel, methode) constitueert.

Het Latijn was als wetenschappelijke vaktaal na 1650 niet verdwenen. Veeleer valt een heropleving te constateren. Descartes, die eerder in het Frans had gepubliceerd, schreef zijn hoofdwerk *Principia philosophiae* (1644) opnieuw in het Latijn.

Titelprint van R. Descartes, *Principia Philosophiae*: of de Beginselen Der Wijsbegeerte, vert. J.H. Clasmaker (Amsterdam 1690).

Het Duitse geleerdentijdschrift *Acta Eruditorum*, waaraan o.a. G. Leibniz zijn medewerking verleende, verscheen vanaf 1682 in het Latijn. Standaardwerken als Giambattista Riccioli's *Almagestum Novum* (1651), Christiaan Huygens' *Horologium Oscillatorium* (1673) of Isaac Newtons *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica* (1687) werden in het Latijn gepubliceerd en gelezen. Van Newtons *Principia*, een zo belangrijk en controversieel boek in de geschiedenis van de natuurwetenschap, verscheen de eerste (Engelse) verta-

ling pas in 1729, twee jaar na de doockvwi de auteur. De Franse vertaling verscheen niet vóór 1756, de Duitse pas in 1872. De vroege verspreiding van het newtonianisme verliep bijna geheel via Latijnse publikaties.

Hiernaast kunnen we natuurlijk ook wel een (lange) lijst plaatsen van werken in de volkstaal, zoals Huygens' *Traité de la lumière* (1690) of Newtons *Opticks* (1704, Latijnse vertaling 1706), de tijdschriften *Philosophical Transactions* en *Journal des Sçavans*, en ook de meeste cartesiaanse wetenschappelijke werken zoals Jacques Rohaults meesterlijke *Traité de physique* (1671, Latijnse vertalingen 1674 en 1697). Maar in elk geval was het Latijn, ondanks de anti-Latijnse campagne van de 16de en het begin van de 17de eeuw, allerminst verdwenen uit het wetenschappelijk discours. Van het tijdens de eerste decennia van de 17de eeuw vaak beleden antagonisme tussen Latijn en volkstaal bleef na 1650 niet zoveel meer over. Eerder lijkt het erop dat geleerden Latijn en volkstaal als twee evenwaardige, wellicht complementaire idiomen beschouwden in het wetenschappelijk bedrijf. Dezelfde Newton die zijn *Principia* in het Latijn schreef koos het Engels voor zijn *Opticks*. Huygens' laatste werk was, na een aantal Franse publikaties, opnieuw in het Latijn: *Kosmotheoros, sive de terris coelestibus earumque ornatu conjecturae* (1698).

Waarom kozen de geleerden nu eens voor het Latijn en dan weer voor een andere taal? Het ligt voor de hand het antwoord te zoeken in de samenstelling van het publiek waarvoor de werken werden geschreven. Voor zover het gaat om boeken die rechtstreeks of zelfs uitsluitend ten behoeve van het academisch onderwijs waren geschreven (leerboeken, compendia, vertalingen) is het gebruik van Latijn gemakkelijk te verklaren, aangezien dat onderwijs nog volledig in het Latijn werd gedoceerd. Maar de boeken die we hebben vermeld, behoorden niet

uitsluitend tot die categorie. Het waren geen klassieke leerboeken. Het waren vernieuwende, hoogst originele werken die een belangrijke rol gespeeld hebben in de mechanisering van het wereldbeeld. Het academisch milieu geldt nu precies niet als de aangewezen plek om dat mechaniserings-proces te situeren. De laatste jaren zijn wetenschapshistorici wel wat positiever gaan oordelen over de rol van universiteitsgeleerden en hun bijdrage aan de Wetenschappelijke Revolutie, maar hun belang blijft te beperkt om het overleven van het Latijn in belangrijke wetenschappelijke teksten volledig te verklaren.

Het gebruik van het Latijn kan natuurlijk ook wijzen op opportunistische overwegingen. Internationale verspreiding was ongetwijfeld een stuk moeilijker wanneer men schreef in een lokale, vaak niet eens gestandaardiseerde volkstaal. Kozen geleerden om die reden voor het Latijn? Natuurlijk wel, maar niet alleen om die reden. Rond 1700 had het Latijn reeds veel aan belang moeten inboeten als taalvoor internationale communicatie. Met name het Frans was sterk in opmars. Publiceren in het Latijn was zeker niet meer de enige oplossing van het communicatie-probleem. Het verzwakken van de druk om uitsluitend in het Latijn te publiceren, liet de auteur een grotere vrijheid om de taal van zijn werken te kiezen. Welke redenen kunnen hem tot een bepaalde keuze hebben bewogen?

Litteraire technologie

In de wetenschapsgeschiedenis is de laatste jaren belangstelling ontstaan voor de litteraire en retorische analyse van natuurwetenschappelijke teksten. Als uitgangspunt geldt hierbij dat elke natuurwetenschappelijke tekst de bedoeling heeft een publiek over te halen tot het accepteren van uitspraken over de natuur. Of het nu gaat om een wiskundig bewijs, een experimenteel resultaat of een een-

malige waarneming: steeds moet de lezer overtuigd worden van de correctheid van de visie van de auteur. Deze kan beschikken over een heel gamma van knepen en truuksjes om zijn doel te bereiken. Hij kan bijvoorbeeld een autoriteit citeren, die zijn mening ondersteunt. Dit was de traditionele, scholastieke manier van werken. Of hij kan het volledig verslag doen van zijn onderzoekingen, inclusief mislukkingen en ontgoochelingen, zoals de astronoom Johannes Kepler deed. Een andere mogelijkheid is het opbouwen van het betoog volgens een quasi-wiskundige structuur, met axioma's, definities en stellingen, zoals in Newtons *Principia*. Nog anders is dan weer Newtons werkwijze aan het einde van de *Opticks*, waar hij in vragende wijs speculatieve thema's over de aard van het licht en de bouwstenen van de natuur ter sprake brengt, die hij liever niet als doordachte stellingen wilde presenteren, maar die door hun retorische vraagvorm de lezer ongemerkt tot instemming verleiden. Galilei maakte meesterlijk gebruik van de dialoog, waarin bij monde van een aantal gesprekspartners verschillende opvattingen worden overwogen, wat natuurlijk leidt tot een finale goedkeuring van Galilei's eigen standpunt.

Volgens de wetenschapssociologie gebeurt de eigenlijke 'productie' van nieuwe kennis in en door de tekst; de tekst genereert immers in de lezer/toehoorder opvattingen die hij als waar gaat beschouwen. De auteur tracht dit te bevorderen door zijn argumenten in een gepaste vorm te presenteren. Deze vorm is niet bijkomstig, maar essentieel in de wetenschappelijke communicatie. Experimenten en waarnemingen kunnen slechts functioneren als bewijsmateriaal wanneer daarvoor in de tekst de juiste omgeving werd geschapen. Bij de lezer moet vertrouwen gewekt worden in de degelijkheid van de apparatuur, de behendigheid

van de onderzoeker, de geldigheid van de vraagstelling, de accurateid van de beschrijvingen, enz. De tekst moet deze cruciale twijfels wegnemen. De tekstelementen die daarvoor worden aangewend, moeten daarom mede tot de wetenschappelijke inhoud worden gerekend.

Het geheel van deze actieve tekstelementen werd in 1985 door Steven Shapin en Simon Schaffer bedacht met de term 'litteraire technologie'. De litteraire technologie omvat de retorische aspecten van de tekst, de gebruikte terminologie en de zelfreferentie van de auteur, maar verder ook de aanwezigheid en de aard van illustraties (afbeelding van apparatuur, grafieken), de verwijzingen (auteurs, gebeurtenissen, plaatsen), de materiële vorm (boek, artikel, pamflet), de distributie, enz. De litteraire technologie is een onderdeel van de 'productie' van wetenschap, vandaar de term technologie. Overigens wezen Shapin en Schaffer ook op het bestaan van een materiële en een sociale technologie bij het tot stand komen van nieuwe wetenschap.

In hun boek *Leviathan and the Air-Pump. Hobbes, Boyle, and the Experimental Life* ontleden ze via een onderzoek van de litteraire technologie de 17de-eeuwse controverse tussen Thomas Hobbes en Robert Boyle over het programma van de nieuwe, experimentele natuurwetenschap. De waarde van het experimentele bewijsmateriaal was in de 17de eeuw een belangrijk methodologisch discussiepunt. Het experiment was immers een 'geprivilegeerde' waarneming, waarbij slechts een beperkt aantal getuigen aanwezig kon zijn. Exacte herhaling van een experiment was vaak moeilijk. De verschijnselen waren soms nauwelijks visueel te onderscheiden. Meningsverschillen over het verloop van experimenten en hun interpretatie kwamen daarom dikwijls voor. De litteraire technologie van Boyle was erop gericht de kring van getuigen uit te breiden. Daartoe verschaftte hij in zijn

korte verslagen van experimenten uitgebreide informatie over de bouw van de instrumenten, de uitvoering en het verloop van de experimenten en de discussies tussen de aanwezigen. Duidelijke illustraties versterkten nog het suggestieve relaas van de gebeurtenissen. De lezer werd zo zelf een 'virtual witness', een virtuele getuige.

Via deze techniek slaagde Boyle erin het experiment te situeren binnen een exceptionele omgeving. Om getuige te kunnen zijn van het experiment, diende de lezer het laboratorium te betreden en de daar heersende conventies te accepteren. Een van die conventies was een onvoorwaardelijk vertrouwen in de feitelijkheid van de experimenteel voortgebrachte verschijnselen. Uitvoering en interpretatie van een experiment werden op deze wijze door Boyle gescheiden gehouden.

Daartegen reageerde Hobbes. Volgens Hobbes kon de ware kennis niet zonder meer als een verzameling feiten uit een experiment worden afgeleid. Consensus in de natuurwetenschap kon enkel via rationele en kritische discussie worden bereikt. De handigheid van de experimentator was geen garantie voor een juist inzicht, eerder een bedreiging. Enkel een methodologisch gefundeerde analyse leidde tot kennis. Hobbes' literaire technologie (in *Dialogus physicus*, eerste editie 1661) verschilde dan ook zeer sterk van die van zijn opponent. Net als Boyle schreef ook Hobbes in de dialoogvorm, maar dan niet een dialoog tussen gelijkwaardige toeschouwers, maar tussen een alwetende meester en een nieuwsgierige leerling. Op socratische wijze wordt de leerling door de intellectuele scherpszinnigheid van de meester tot het juiste inzicht gebracht. Hoewel Hobbes ook experimenten bespreekt, voegt hij geen illustraties van de instrumenten toe aan de tekst: kennis wordt niet met het oog maar met de geest verworven.

Latijn als literaire technologie?

In hun boek besteedden Shapin en Schaffer niet veel aandacht aan de taal waarin de bestudeerde teksten werden geschreven. Nochtans is het wellicht niet toevallig dat Boyle uitsluitend in het Engels schreef, terwijl Hobbes behalve in het Engels ook in het Latijn publiceerde. Is het mogelijk Hobbes' gebruik van het Latijn in de *Dialogus physicus* te zien als een onderdeel van zijn literaire technologie? Droeg het Latijn bij tot een meer adequate of overtuigende uitdrukking van zijn kritiek op Boyle en zijn visie op de methode van de natuurwetenschap?

Door Latijn te gebruiken situeerde Hobbes zijn tekst binnen het milieu van de m het Latijn denkende en werkende geleerde. Het Latijn was de taal van de academische geleerde, die zijn vorming had genoten door de studie van de klassieke teksten uit de Oudheid en de Late Middeleeuwen. Het was de taal van de theoloog en de jurist, die hun kennis niet konden baseren op min of meer publiek opgezette experimenten, maar daarentegen steunden op de bestudering van een traditioneel erfgoed, zoals de Schrift, of het Romeins recht. Door in het Latijn te schrijven refereerde Hobbes aan deze vormen van erudiete geleerdheid, net zoals de boeken, geschreven in de volkstaal, van deze denkvormen probeerden afstand te nemen. De experimentele natuurwetenschap was gericht op het oordeelsvermogen van de 'gewone man', de vernufteling. Het Latijn vormde voor deze mensen een scherm van moeilijke woorden die de leegte binnenin moesten verhullen. Maar voor de Latijnse auteur stond de klassieke eruditie borg voor intellectuele verfijning en een hoge graad van abstractie. Door in het Latijn over wetenschappelijke onderwerpen te schrijven situeerden zij de natuurwetenschap; binnen een veel ruimere context van andere kennisvormen, met name theologie en recht. Latijnse wetenschap richtte zich

tot een elitair publiek, dat zich niet tevreden wilde stellen met de uiterlijke schijn van experimenten of vage redeneringen. Als zodanig signaleerde het gebruik van het Latijn een belangrijk methodologisch standpunt in de ontwikkeling van de jonge natuurwetenschap.

De universitaire wetenschap en het wetenschappelijk onderzoek dat zich aan haar refereerde is lange tijd door historici beschouwd als een voorbijgestreefde en door en door conservatieve opvatting van wat moderne natuurwetenschap moest voorstellen. De werkelijke revolutionaire stappen in de ontwikkeling van de natuurwetenschap zouden buiten het universitaire milieu hebben plaatsgevonden. Zij slaagden erin zich door te zetten ondanks en in weerwil van wat de universiteiten voorstonden. Deze uiterst negatieve beoordeling is steeds meer aan nuancering toe. Nu het positivisme in de hedendaagse wetenschapsfilosofie wat is afgenomen, komt ook meer ruimte voor een herwaardering van de bezwaren die door universiteitsgeleerden werden geuit tegen de oprukkende nieuwe wetenschap. Juist de hoogleraren zagen zich geplaatst voor de uitdaging moderne opvattingen van wetenschappelijk onderzoek te verzoenen of tenminste te confronteren met de klassieke natuurbeschouwing of met andere vormen van wetenschappelijke kennis. Zij steunden daarbij op de autoriteit van de traditionele teksten. Alleen al om praktische redenen kwam het beter uit dit te doen in het Latijn. Maar ook voor de legitimering van dit gebruik van oude teksten, was het Latijn de aangewezen taal. Door Latijnse definities en terminologie te gebruiken werd als vanzelf de erfenis van het verleden betrokken binnen de ruimte van het betoog. Het Latijn vormde de band tussen de scholastieke teksten van Thomas en de eigentijdse teksten van Descartes, en beide konden enkel in het Latijn op een gelijkwaardige wijze met elkaar wor-

den Vergeleken. Bij de toehoorder werd op deze wijze de overtuiging overgebracht dat de opvattingen van Thomas en Descartes op gelijke voet konden worden geplaatst en dat van een radicale breuk met het verleden in het natuurwetenschappelijk onderzoek geen sprake was.

Een tweede ruimte voor het gebruik van een Latijnse literaire technologie was de wiskunde. Het toenemend scepticisme in de 17de eeuw leidde ertoe dat alleen nog aan de wiskundige methode een grote mate van zekerheid werd toegekend. Wetenschap bedrijven op de wijze van de wiskunde leek een oplossing om de onzekerheid over de fundamentele beginselen van de wetenschappelijke kennis te bestrijden. De zuivere wiskunde was immers door de nieuwe wetenschap niet aangetaast. Haar 'absolute' waarheid stond reeds eeuwen vast en leek niet te verzwakken. Het is opvallend dat wiskundige werken tijdens de 17de en 18de eeuw bijna stelselmatig in het Latijn werden geschreven, alsof het formalisme van de 'dode' taal als de optimale uitdrukking werd beschouwd van de nuchterheid en de zekerheid van het wiskundig denken. Bovendien leek de Latijnse wiskunde dichter te staan bij de werken van de grote wiskundigen uit de Oudheid (hoewel die in het Grieks schreven). Ook diende het Latijn vaak als middel tot differentiëring tussen de hogere, elitaire wiskunde (bijv. de calculus van Newton en Leibniz) en de elementaire rekenkunde van de kooplieden.

Teloorgang van de Latijnse natuurwetenschap

In het bovenstaande hebben we getracht aan te duiden dat het Latijn en de in het Latijn beoefende wetenschap ook in het ontstaan van de moderne natuurwetenschap een constructieve rol kan worden toebedeeld. Als onderdeel van een literaire technologie krijgt de keuze van de taal waarin een werk gesteld wordt,

opnieuw een betekenis die mede bepalend wordt geacht voor de interpretatie van de inhoud van het werk.

Het Latijn situeerde natuurwetenschap binnen een elitair, conservatief kader, terwijl de volkstalen veel meer inspeelden op het gezond verstand van de 'gewone' man. De geleidelijke distantïering tussen de experimentele natuurwetenschap enerzijds en het Latijn als vaktaal anderzijds verliep dan ook parallel met de constructie van een nieuwe culturele context waarin die natuurwetenschap zich kon ontplooiën. Het ontstaan van wetenschappelijke genootschappen naast en los van de universiteiten doorbrak het monopolie van deze laatste als intellectueel centrum. De moderne natuurwetenschapper voelde zich ook steeds minder verbonden met de theologie of de rechtsgeleerdheid en creëerde een eigen wereldbeeld.

Om zich echter volledig rekenschap te kunnen geven van wat daarbij in de weegschaal werd gelegd en welke culturele consequenties dit heeft gehad, moet ook de in het Latijn gestelde natuurwetenschap worden bestudeerd. De overgang van het Latijn naar de volkstaal is immers niet op te vatten als een louter moderniserende evolutie waarbij een dode en hinderlijke taal werd opzij geschoven, maar wel degelijk ook als een

politiek en cultureel conflict tussen de oude en de nieuwe wetenschappelijke elites. Dit conflict had verstrekkende gevolgen. Waaraan wetenschap wel of niet mocht refereren, bepaalde uiteindelijk ook de grenzen van de rationele consensus die binnen de moderne maatschappij kon tot stand komen. De teloorgang van het Latijn als vaktaal verwijst zo indirect naar het groeiend belang van de burgerij en de technische ambachtsman, aan wie de idealen van de Latijnse traditie niet waren besteed.

De lotgevallen van de Latijnse vaktaal kunnen mogelijk ook een licht werpen op enkele actuele problemen omtrent taal en wetenschap. Net als in het geval van de 17de eeuwse geleerde, die via een keuze tussen Latijn en volkstaal het referentiekader van zijn uitspraken bepaalde, zo kan men ook stellen dat de moderne wetenschapper, die zich steeds meer van het Engels wil bedienen, zich niet enkel met de taal maar ook met het gehele Angelsaksische referentiekader zal moeten verzoenen. Wat daarvan de culturele en sociale consequenties zullen zijn voor onze hedendaagse wetenschapsbeoefening is vooralsnog onduidelijk. Wellicht kan ook hier een analyse van de Latijnse natuurwetenschap van de 17de eeuw een verhelderend inzicht brengen.

Latijnse vertalingen van werken uit de Franse literatuur

D. Briesemeister

Ernst Robert Curtius stipte in zijn bekende werk *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* (Bern, 1954²) aan dat reeds in de middeleeuwen poëtische werken, geschreven in de volkstaal, naar het Latijn werden vertaald. Zo kennen wij bijv. een Latijnse versie van Dantes *Divina Commedia* uit de tweede helft van de 14de eeuw. Voor de Renaissance beschikken we over een eerste overzicht in W. Leonard Grants artikel 'European Vernacular Works in Latin Translation' (*Studies in the Renaissance*, 1 (1954), 120-156); een volledig repertorium van Latijnse vertalingen van werken uit de volkstaal, met aandacht voor de betekenis en werking van die vertalingen, bestaat nog niet.

In elk geval hebben in Europa de literatuur in het Latijn en in de volkstaal eeuwenlang probleemloos naast elkaar bestaan. Vaak drukten de auteurs zich overigens in beide uit. In onze literatuurgeschiedenissen worden beide polen doorgaans losgekoppeld, terwijl ze in het toenmalige literaire bedrijf haast onlosmakelijk verbonden waren. Tot diep in de 17de eeuw bleef de geleerden- en literaire cultuur, de zgn. 'Respublica litterarum', in grote mate tweetalig, al stelt men toenemende spanningen en rivaliteit vast tussen het Latijn en de volkstaal, bijv. in het onderwijs. Aloderne vertalingen van werken uit de oudheid beschouwde men als manifesten, als een nieuwe start van de nationale letterkunde: door die vertalingen zou het klassieke erfgoed, dat een

centrale plaats bekleedde in het onderwijs, ontsloten worden voor een grotere groep lezers. In vergelijking met die vertalingen dreigen de neolatijnse vertalingen van werken in de volkstaal in het niets te verzinken; hun aantal is opmerkelijk kleiner. Toch kunnen ze niet afgedaan worden als pedante spelereien of als vingeroefeningen van schoolvossen en geleerden. Ze moeten gezien worden tegen de achtergrond van de klassieke traditie in Europa met het Latijn als gemeenschappelijke, internationale literaire taal. Het Latijn oversteeg de politieke en religieuze grenzen en maakte een werkelijk Europese communicatie mogelijk.

De verhouding tussen Latijn en volkstaal verschilde van land tot land. Voor de Italiaanse humanisten waren het Latijn en het Italiaans twee verschijningsvormen van één en dezelfde taal. In hun 'questione della lingua' kwam het erop aan precies uit te maken in welke gevallen en met welk doel één van die verschijningsvormen de voorkeur diende te genieten. In Frankrijk kan men neolatijnse vertalingen het best lezen tegen de achtergrond van de problematiek van de 'beste' taal, een problematiek die aan de orde kwam in het begin van de 16de eeuw en tot in de 18de eeuw opgeld deed. Hier werd de vraag gesteld of het Latijn evenveel kwaliteiten bezat als het Frans en als literaire taal bevorderd diende te worden.

Men schat dat tijdens de bloeiperiode van de Pléiade (16de eeuw) verhoudingsgewijs tienmaal meer dichtwerken in het

Latijn werden gedrukt dan in het Frans. Ook al zou die verhouding snel veranderen, toch waren er nog in de 18de eeuw leraren die het Frans enkel als propedeuse tot het Latijn beschouwden. De samenhang tussen Latijnse en Franse literatuur blijkt niet enkel uit neolatijnse vertalingen. In de 16de en de 17de eeuw maakten vaak meertalige dichters Latijnse parafrazen van lyrisch werk van vrienden of van eigen verzen. Poëtische mengelbundels bevatten Franse en Latijnse gedichten; vaak werden origineel en vertaling ostentatief tegenover elkaar geplaatst. De in de liturgie gebruikte hymnen van Santeul, wellicht de belangrijkste Latijnse dichters ten tijde van Lodewijk XIV werden ook via Franse vertalingen zeer populair, terwijl een Latijns gedicht van dramaturg Corneille, vertaald in het Frans, zoveel bijval genoot, dat het opnieuw in het Latijn werd omgezet! Het is best mogelijk dat vertalen naar het Latijn een tijdverdrijf vormde voor ontwikkelde literatoren, een soort gezelschapsspel waarin men pronkte met eigen virtuositeit. Toch speelden ook andere motieven een rol. De talloze vertalingen van Ronsards poëzie kunnen dit treffend illustreren. In de tweede helft van de 16de eeuw was Ronsard niet alleen in Frankrijk het onbetwiste ideaal der neolatijnse dichters; hij werd ook in het buitenland vereerd en meer dan eens in de geleerdentaal vertaald. Deze intense vertaalactiviteit werd zeker mee ingegeven door het verlangen de letterkunde van Frankrijk in het buitenland te propageren en de suprematie van de Franse cultuur in Europa te versterken. Denis Lambert bijv. vertaalde in 1567 enkele fragmenten van Ronsards *Franciade* 'opdat het buitenland zou begrijpen wat voor een talent ons Frankrijk voortbrengt en in welke mate de fraaie letteren en de vrije kunsten bij ons bloeien'.

Na 1580 taant de drukke vertaalactiviteit geenszins. De religieus geïnspireerde

poëzie van Du Bartas bijv. breekt pas internationaal door nadat ze naar het Latijn werd vertaald. Het didactische epos *La semaine ou création du monde* van deze hugenoot verscheen in 1578/9 en werd ondanks zijn moeilijke, pronkerige stijl enthousiast onthaald door de protestanten. Onmiddellijk na de publikatie ervan ontstond in amper twee maanden tijd de Latijnse vertaling van Jean-Edouard Du Monin (1558-1586); die was een fanatiek *latineur*, beklaagde er zich over 'dat de Fransen haast alles in het Frans schrijven' en betreurde dat zijn zo vereerde vriend Ronsard zich niet van het Latijn bediende, het enige middel om in heel Europa door te breken en om te vermijden dat men terugvalt in een middeleeuwse barbarij. De *Semaine* werd nadien nog tweemaal in het Latijn gepubliceerd.

Een opvallende lacune in de wereld van de vertalingen betreft toneelwerk, dat in de loop van de 16de, 17de en 18de eeuw maar zeer sporadisch in het Latijn werd bewerkt. Een van de interessantste specimen is tevens het oudste: de adaptatie tot Latijnse studentenkomedie van de 'farce' *Maître Pathelin* door de humanist Johannes Reuchlin: *Comedia nova que veterator inscribitur, alias Pathelinus, ex peculiari lingua in romanum traducta eloquium* (Parijs, ca. 1512; herwerkte uitgave in 1543). In de 17de eeuw zou Santeul zich gewaagd hebben aan de Latijnse vertaling van stukken van Corneille; diens *Nicomède* werd nog in 1764 in Hongarije verlatijnt door de jezuïet Paul Mako.

In de late 17de eeuw heeft de contemporaine Franse poëzie de Latijnse taalkunsten erg aangesproken. In de kring rond Boileau vinden we treffende voorbeelden van de belangstelling van de neolatinisten voor klassiek Frans werk en zien we ook welke rol de nieuwlatijnse dichtkunst nog speelde in het kader van de contemporaine literatuur in de volkstaal. De briefwisseling tussen Boileau en Brossette, die

zich over verschillende decennia uitstrekt, weerspiegelt de complexe verhouding tussen Franse en neolatijnse poëzie.

Boileau maakte geen geheim van zijn minachting voor de neolatinisten (22 VII 1669 en 10 XII 1701). Als jongeman wou hij al een satire schrijven *Contre les poètes françois qui s'appliquent à faire des vers latins*. Steeds opnieuw echter zond Brossette Boileau neolatijnse gedichten, won zijn raad in over kwesties van stijl en vertaalmoeilijkheden, sprak met hem over de vraag of het nog steeds mogelijk was correct Latijn te spreken en te dichten, en toonde zeer veel belangstelling voor de talrijke vertalingen van Boileau's werken. Niet zonder enige spot ried Boileau zijn vriend aan in de Académie van Lyon eens het volgend debat te berde te brengen: 'Of men goed kan schrijven in een dode taal'. Toch was Boileau's houding weinig consequent. In het voorwoord van zijn *Oeuvres* (1694), waarin hij Latijnse vertalingen van zijn ode op de verovering van Namen had opgenomen, wees hij op het grote succes van die omzettingen en toonde er zich door geveleid. Een andere keer ontlokten hem de talrijke vertalingen van zijn werk de spottende bemerking 'me voilà Poète latin confirmé dans toute l'université' (6 XII 1707). Soms kwam hij spontaan aandraven met Latijnse parafrazen waarvan hij de verdiensten onderkende, soms weigerde hij er aandacht aan te schenken en deelde hij aan zijn correspondent mee dat hij de vertalingen kwijt was.

Zesentwintig jaar na de dood van Boileau publiceerde Michel Godeau, ere-rector van de Parijse universiteit, de *Opera Omnia* van de Franse schrijver in het Latijn; hij nam er ook vertalingen door anderen in op. Rond Boileau ontspan zich een ware vertaalrage. Nog in de 19de eeuw werd *Le lutrin* minstens tweemaal, de *Art poétique* minstens driemaal verlatijnt.

In de 18de eeuw beheersten drie namen

de Latijnse vertaalarbeid: La Fontaine, Fénelon en Voltaire. Zoals Boileau hoorden Fénelon en La Fontaine tot de schoolauteurs. De Latijnse vertalingen van fabels hangen duidelijk samen met de noden van de school: ze werden hoofdzakelijk door leraren vertaald, verschenen in gekuiste en gecommentarieerde uitgaven en werden vaak herdrukt. Bijzonder succesvol waren bijv. de *Fabulae selectae* van Modeste Vinot (1672-1751) en Pierre Tisard (1666-1740), voor het eerst gedrukt in Troyes in 1696, en die van Jean-Baptiste Giraud (Rouen, 1769). Zelfs Fénelon bracht in 1704 *Fables choisies de J. de La Fontaine, traduites en prose latine* uit.

Met de in 1723 gepubliceerde *Henriade* werd Voltaire in heel Europa befaamd. Het epos roemt Henri IV als toonbeeld van burgerzin, patriotisme en tolerantie, en als de incarnatie van een verlicht en mild heerser. Vandaar dat Caux de Cappeval zijn Latijnse vertaling (1772) aan zijn beschermheer opdroeg met de woorden 'L'histoire de ce héros semble être la vôtre' en dat hij zijn tweetalige editie als klaslektuur kon aanbevelen. Op het einde van de 18de eeuw kwam nog een Latijnse vertaling van Voltaires epos tot stand, die in Parijs in 1811 werd gedrukt.

De buitengewone populariteit van Fénelons *Suite du quatrième livre de l'Odysée d'Homère ou les aventures de Télémaque, fils d'Ulysse* (1669/1717) heeft alles te maken met het prestige van deze aartsbisschop, met de pedagogische waarde van het werk en met de literaire kwaliteiten ervan. Fénelon kende de oudheid als geen ander; zijn roman was een goudmijn voor de liefhebber van oudheden. De fijne taal met haar epische vergelijkingen, epitheta, perifrassen en beeldspraak nodigde als het ware uit tot een Latijnse krachtmeting, zeker nadat critici Fénelons werk bestempeld hadden als de parel aan de kroon van de epiek. Daar komt bij dat het werk destijds als een utopie, als een politieke roman werd gelezen, die een redelijke,

vrije wereld uitbeeldde, waarin ook de voor-en nadelen van de verschillende staatsvormen uit de doeken werden gedaan en de ideale handelwijze van een vorst in politieke en sociale conflicten voorgespiegeld. De boeken één tot vijf zouden in een poëtische vertaling in 1729 voorgedragen zijn door een universiteitsprofessor van Caen. De oudste Latijnse vertaling komt evenwel uit Hongarije (1706), maar is slechts fragmentarisch bewaard. De eerste zang, omgezet in Latijnse verzen, verscheen in de *Odes sacrées. Poésies diverses* van de uit Martinique afkomstige dichter Pierre de Bologne. Alleen al in Duitsland zagen drie Latijnse vertalingen het licht. De anonieme, prachtig uitgegeven vertaling van Berlijn, 1743, gesteld in hexameters, is misschien schatplichtig aan de Duitse vertaling door Benjamin Neukirch. In 1744 (Frankfort) volgde een Latijnse prozavertaling van Gregor Trautwein, prelaat en keizerlijk raadsheer uit Ulm. In 1759 verscheen in München de derde Latijnse vertaling, eigenlijk een vrije bewerking in verzen, opgevat als vorstenspiegel en geredigeerd door Joseph-Claude Destouches, raadsheer van de Beierse keurvorst Maximilian Joseph. Uit de late 18de eeuw dateert een volgende metrische vertaling door José en Joaquin Henriquez de Luna y Rojas. In dezelfde periode ontstond de bekendste Latijnse versie, geschreven door de uit Louisiana afkomstige geestelijke Alexandre Viel en door diens leerlingen in 1808 voor het eerst uitgegeven.

Ik zou hier nog de aandacht kunnen vestigen op een andere roman, Marmontels *Bélisaire* (1767), succesrijk in heel Europa, als schoollectuur aanbevolen in Duitsland, maar in dat land eerst in het Latijn en pas dan in het Duits vertaald. Ook zou ik kunnen stilstaan bij het Latijnse vertaalwerk uit de 19de eeuw. Ik vertrouw er echter op dat ik met deze kleine selectie

van Franse werken in een Latijns kleedje dit aspect van de Europese receptie van die literatuur voldoende naar de voorgrond heb gehaald en duidelijk heb gemaakt dat hier nog een rijk onderzoeksdomein braak ligt. Het vertalen van moderne werken in het Latijn is een Europees fenomeen. Door die vertalingen werden die werken in de Latijnse literaire traditie geïncorporeerd. De humanistische onderstroom bleef bestaan tot in de 19de eeuw; dan vervaagde het begrip 'wereldliteratuur'.¹

NOOT

1. Nederlandse vertaling: Dirk Sacré.

ENIGE LITERATUUR

Castor G. - Cave T. (eds.), *Neo-Latin and the Vernacular in Renaissance France*, Oxford 1984.

McFarlane I.D., 'Pierre de Ronsard and the Neo-Latin Poetry of His Time' in: *Res Publica Litterarum*, 1 (1978), 177-205.

Lettres familières des Messieurs Boileau Despreaux et Brossette, Lyon 1770.

De positie van de klassieken in het Nederlandse onderwijs in de 19de eeuw

P.Th.F.M. Boekholt

De taal van de geleerde wereld

De 'klassieke opleiding' is een schepping van de Humanisten. Zij wilden door verbetering van opvoeding en onderwijs de onwetendheid bestrijden, die volgens hen de bron van alle kwaad was. Hun onderwijsvernieuwing concentreerde zich op de klassieke talen Latijn en Grieks, voor hen bronnen bij uitstek van wijsheid, wetenschap en geleerdheid. Om Erasmus aan te halen: 'In beide talen (was) bijna alles overgeleverd wat waard is gekend te worden'. Ook maakten de Humanisten de taal zelf tot een centraal gegeven in het menselijk bestaan: ware wetenschap, echte christelijke religie en moraal waren afhankelijk van de taalcultivering van de mens. Het Latijn streefde het Grieks daarbij al spoedig voorbij, omdat het als taal van de internationale geleerdenwereld veel meer praktische waarde had. Het aan te leren Latijn was niet het kerklatin van de Middeleeuwen, maar het 'fraaie' klassieke Latijn van Cicero. Het onderwijs in de 'dode' talen verdrong zodoende het middeleeuwse gebruikslatin van de Kerk, dat zich altijd aan de omstandigheden had aangepast. De 'imitatio', het schrijven van het zuivere klassieke Latijn, werd het hoogste doel van de humanistische klassieke opleiding. Dit ideaal werd in Nederland langer dan elders gekoesterd, tot ver in de 19de eeuw.

Al vanaf de 17de eeuw was de Europese cultuur zich gaan ontworstelen aan het uitsluitende gezag van de oudheid. De klassieke wetenschap als de ware weten-

schap en het Latijn als de taal waarin alle wetenschap uitgedrukt kon worden kregen zware kritiek te verduren van rationalistische geleerden. Voor hen had de oudheid minder waarde en hun moderne wetenschap kon steeds minder uit de voeten met het zuivere klassiek Latijn, dat aan de behoefte om nieuwe begrippen te definiëren niet kon voldoen.

Ondanks dit geleidelijke verlies aan status van de klassieke opleiding, ook in Nederland, bleef het Latijn er de taal van de universiteit, en de Latijnse scholen konden zich handhaven als vooropleidingsscholen voor de universiteiten. De positie van de Latijnse school in de onderwijswereld daalde wel, nu het aanleren van het Latijn steeds meer haar enige functie werd. Het aantal leerlingen van de Alkmaarse school van Murmellius, dat in 1515 nog 850 bedroeg, was kort na 1800 gedaald tot een aantal dat op de vingers van een hand te tellen was

De modernisering van de samenleving, die de moderne talen, de wiskunde en de natuurwetenschappen de wind in de zeilen gat vond in ons onderwijsstelsel gestalte in een ander type middelbare school, aangeduid met de verzamelnaam 'Franse school', dat steeds grotere aantrekkingskracht uitoefende. Deze scheiding tussen 'klassiek' en 'modern' voltrok zich in Nederland tamelijk geruisloos, zulks in tegenstelling tot de meeste andere Westeuropese landen, waar beide samen gingen optrekken. De klassieke opleiding kreeg in ons land een exclusief

karakter: de - weinige - gestudeerden zonderden zich af in een aparte stand: die van de geleerden.

Dat de intree in deze stand het hoogst bereikbare in de maatschappij was, stond niet ter discussie. Pleidooien om de klassieke opleiding een minder prominente plaats te geven en het Latijn, onderscheidstekenen ten opzichte van de rest van de samenleving, af te schaffen werden dan ook nauwelijks gehoord. Wel klonken onophoudelijk klachten over gebrekkige kennis van de klassieke talen bij de aankomende studenten. Nu waren die van alle tijden: al in maart 1670 had de Senaat van de Leidse Universiteit hierover geklaagd. De achteruitgang van het onderwijs in de klassieken aan de Latijnse scholen, in het bijzonder de onvoldoende kennis van het Latijn bij abiturienten, werd een halt toegeeroepen door een regeling (bij Koninklijk Besluit) in 1815, die gedetailleerd voorschreef hoe het onderwijs in het Latijn en Grieks voortaan gegeven moest worden. Het Latijn bleef de voertaal in de universiteit en daarmee had de klassieke opleiding voorsnog haar voortbestaan veilig gesteld; en de Latijnse school bleef de exclusieve school die leerlingen de actieve en passieve kennis van de oude talen moest bijbrengen, zodat ze straks het universitaire onderwijs konden volgen.

De waarde van de klassieke opleiding

In de loop van de 19de eeuw werd de praktische en ideële functie van de klassieke opleiding ter discussie gesteld. Het op het praktische nut gerichte argument voor de klassieken was aan erosie onderhevig, doordat de universiteit ook voor niet-klassiek opgeleiden werd opgesteld. Daarnaast begonnen er echter ook steeds meer twijfels te ontstaan over de vormende waarde van de klassieken, die tot dan toe bij uitstek golden als vertegenwoordigers van de hogere waarden van het menselijk bestaan.

Anderzijds werd juist deze vormende waarde van de klassieke oudheid met grote nadruk naar voren gebracht. Dit laatste was te danken aan het zgn. Tweede Humanisme, dat de studie van de klassieke oudheid in al haar aspecten propageerde: wetenschap en kunst, literatuur, rechten en gewoonten. Het verzettede zich tegen de gedachte dat ook in latere tijd kunst van hoog niveau was ontstaan: 'Wilt (...) het bij Corneille en Racine niet zoeken, zoekt het ook niet bij Schiller en Goethe! Zoekt het in de meesterwerken van Griekenland en Latium'.¹

Dat was een stelling die op den duur natuurlijk niet vol te houden was. Voorzichtig - want het was een zeker waagstuk zich buiten de gevestigde orde te plaatsen - uitten sommigen de veronderstelling, dat moderne schrijvers even groot te achten waren als klassieke auteurs. Anderen durfden nog verder te gaan en hun twijfel te uiten aan het nut; van de klassieken voor de eigen ontwikkeling en die van de maatschappij. De gedachte dat de klassieke opleiding een hoge vormende waarde had zou in de 19de eeuw niet verdwijnen, maar de idee dat alleen de studie van de oudheid zou leiden tot 'het schone, het ware en het goede' raakte wel steeds verder op de achtergrond. De klassieke opleiding begon haar vanzelfsprekende positie als enige en voldoende vooropleiding om een geleerd en beschaafd mens te worden steeds meer te verliezen.

In het onderwijs werd tegelijk de 'moderne' middelbare school een steeds geduchtere concurrent van de Latijnse school. Afgestudeerden daarvan bleken in de maatschappij goed terecht te komen. Sommige rectoren van Latijnse scholen konden ook om praktische redenen geen weerstand meer bieden aan het opdringen van de moderne vakken, vooral wiskunde en de moderne talen. Hun scholen kwamen onder steeds grotere druk te staan. Naast de discussie rond de klas-

sieke opleiding en de concurrentie van de Franse scholen speelde ook het toemend benutten van privé-leraren, vooral predikanten, een rol. Deze gaven aankomende studenten een spoedcursus Latijn, waarna ze vrij gemakkelijk door het universitaire toelatingsexamen kwamen.

In september 1838 vond het eerste, officieel zo genoemde gymnasium van overheidswege erkenning. Dit nieuwe schooltype combineerde een afdeling met het programma van de oude Latijnse school met een afdeling voor algemeen vormend onderwijs, waar alleen moderne vakken onderwezen werden. De beide afdelingen stonden los van elkaar, met de klassieke natuurlijk als eerste en de moderne als tweede afdeling. Het succes van deze vooral door praktische overwegingen ingegeven operatie, in diverse steden ondernomen, was overigens van korte duur. Een wettelijke grondslag kreeg het nieuwe schooltype niet. De moderne afdelingen bleven aanhangsels van de klassieke of Latinistenafdelingen, omdat de docenten de nieuwe vakken niet of 'slechts op een bedenkelijk laag niveau konden geven. Ze hadden daardoor nauwelijks aantrekkingskracht: van de 29 Latijnse scholen die een tweede afdeling kregen, hadden er slechts vijf ooit meer dan dertig leerlingen op deze afdeling. Bij de rectoren domineerde de visie dat de klassieken niet in het gedrang mochten komen door aandacht te besteden aan zaken die zij van lager allooï achtten. Voor leerlingen gold: altijd nog beter naar een goede Franse school dan naar het slechte aanhangsel van een Latijnse school.

De moderne vakken werden overigens niet zo laag aangeslagen door Thorbecke, die als minister in 1863 de Wet op het middelbaar onderwijs tot stand bracht en bij die gelegenheid onder andere de HBS creëerde. Klassiek en modern waren volgens hem twee gescheiden werelden, die van de geest en die van de zaak; ze waren van even groot belang en vereisten elk

hun eigen onderwijsvorm. Tussen 'de vorming van die talrijke burgerij, welke (...) naar algemene kennis, beschaving en voorbereiding voor de onderscheidene bedrijven der nijvere maatschappij tracht' en de vorming voor de geleerde stand 'welke met de oude talen of liever de Grieksche en Latijnsche Oudheid in het . algemeen beginnende, tot beoefening der wetenschappen op en om haarzelve leidt', bestond in zijn visie een niet te overbruggen kloof. De Wet op het middelbaar onderwijs met zijn succesvolle HBS zorgde voor een spoedige leegloop van de tweede afdelingen van de gymnasia en bevestigde opnieuw het isolement van de klassieke opleidingsschool die zich steeds meer van de naam gymnasium ging bedienen en gehandhaafd bleef als het enige voorportaal van de universiteit.

Alleen de wiskunde kreeg nu langzamerhand een meer erkende positie aan het gymnasium. Ook haar werd vormende waarde toegekend, die de aankomende geleerde goed van pas kon komen. Maar men liet vanuit de klassieke bolwerken niet na te benadrukken dat er geen sprake van kon zijn, dat de vormende waarde van de wiskunde die van de klassieken zou kunnen vervangen.

In 1876 werd eindelijk van het sterk verouderde en op diverse onderdelen niet meer nageleefde Koninklijk Besluit van 1815 afscheid genomen: de eerste Nederlandse Wet op hoger onderwijs kwam tot stand. Toen kon het gymnasium niet meer aan modernisering ontkomen. De tijd was voorbij dat de klassieken een adequate vooropleiding voor de universiteit waren. Ook praktisch werd hun een genadeslag toegebracht door het Latijn als universitaire taal te begraven. Door de nieuwe wet ontstond het gymnasium zoals het in wezen tot op heden toe is gebleven. Het kreeg zowel in de alfa- als beta-afdelingen de klassieken nog prominent op het lesprogramma, maar door het oprukken

van de 'moderne' vakken zouden deze steeds meer terrein verliezen.

De neergang van het Latijn aan de universiteit

Er was geen twijfel mogelijk: het Koninklijk Besluit van 1815 ging ervan uit dat alle handelingen aan de universiteit in het Latijn zouden plaatsvinden. Weliswaar was Curatoren op een aantal onderdelen van het universitaire bestuur een zekere vrijheid van handelen gegeven, ook in zaken waarin het Latijn als voertaal werd genoemd, maar de teneur van het hele besluit was, dat het Latijn de academische taal bij uitstek was. Nergens werd het gebruik van het Nederlands genoemd, behalve voor colleges in de Nederlandse Letterkunde en in de economie (landhuishoudkunde). Wat als uitzondering bedoeld was, zou evenwel in de loop van de meer dan zestig jaar dat het Besluit geldigheid zou hebben steeds meer regel worden. Toen het hoger onderwijs in 1876 wettelijk geregeld werd, had de landstaal het op nagenoeg alle fronten gewonnen. Over dit onderdeel van de regeling kon het debat kort zijn: het Latijn werd afgeschaft en vervangen door het Nederlands.

Dat in 1815 het Latijn als universitaire taal werd vastgesteld, lag niet zonder meer voor de hand. Kort voor 1815 was de Nederlandse standaardtaal gereedgekomen, gebaseerd op studies van Siegenbeek en Weiland over de spelling en de spraakkunst uit 1805-1806, en dit standaard-Nederlands werd wettelijk de gebruikstaal van het onderwijs. Het zou dus niet vreemd geweest zijn, als het Nederlands ook in het hoger onderwijs een rol was gaan spelen, zoals dat met de landstalen in andere Europese landen het geval was. Dat dit niet gebeurde, was mede het gevolg van de politieke gebeurtenissen van die tijd.

Tijdens het Koninkrijk Holland onder Lodewijk Napoleon was door de Fransen het nog alom bezigde Latijn als acade-

mische taal geaccepteerd, omdat het bevorderlijk was voor de kennis van het Frans. Na het vertrek van de Fransen ging de angst voor dominantie van het Frans opnieuw een rol spelen ten gevolge van de samenvoeging van het Noorden met de Zuidelijke Nederlanden. De al dan niet universitair opgeleide elite in de Zuidelijke Nederlanden sprak Frans. Het leek daarom gewenst het hoger onderwijs snel in Noordnederlandse zin te regelen, voordat de vereniging van Noord en Zuid een feit werd. Een staatscommissie onder leiding van de Leidse jurist Joan Melchior Kemper ging in 1814 voortvarend te werk. De besluitvorming kwam juist nog op tijd gereed: 1 augustus 1815, terwijl de grondwet voor het Verenigd Koninkrijk op 24 augustus 1815 werd afgekondigd. Dankzij Kemper en zijn commissie kwamen de klassieken weer in het middelpunt te staan: zonder kennis van de oude talen was grondige geleerdheid niet mogelijk. Nederland was een klein taalgebied, het mocht zich niet aan het Frans uitleveren en het moest dus de langdurige traditie van het Latijn als internationaal communicatiemiddel van de geleerde wereld handhaven. Het zou dan bovendien de in vroeger tijden opgebouwde uitmuntende naam op filologisch gebied kunnen behouden.

De afbrokkeling van het Latijn aan de universiteit begon al onmiddellijk na 1815. Het is misschien niet verwonderlijk dat juist juristen begonnen de openingen in de wet te verkennen. Het burgerlijk recht behoorde tot de eerste vakken waarvan de hoogleraren betoogden dat ze er met het Latijn niet uit de voeten konden. Al spoedig gaven Curatoren toestemming om dit vak voortaan in het Nederlands te geven en ook de examens in die taal af te nemen. Ook uit de medische faculteit werden weldra problemen aangedragen: praktijzins dienden zich bij de universiteit aan om hun medische studie af te

ronden, maar ze waren na jaren praktijk het Latijn verleerd. De studie in de anatomie werd daarop vernederlandst. En zo zouden er telkens nieuwe aanvragen volgen die, als de betreffende faculteit zich niet al te zeer verzette, meestal door Curatoren gehonoreerd werden, ja zelfs moest al spoedig geconstateerd worden dat sommige hoogleraren ook zonder vergunning op het Nederlands overgingen.

In 1823 stelde de Minister een onderzoek in naar de taalsituatie aan de verschillende universiteiten. Het grootste deel van de colleges werd toen nog wel in het Latijn gegeven, maar in alle faculteiten behalve die der letteren en wijsbegeerte waren al hoogleraren op het Nederlands overgestapt. De aangevoerde reden was vrijwel altijd dat de ontwikkelingen in het desbetreffende wetenschapgebied het hun onmogelijk maakten om zich duidelijk en correct in het klassieke Latijn uit te drukken. 'Ik zou het een voorrecht achten', zo schreef een hoogleraar in de wijsbegeerte aan zijn Curatoren, 'als u mij van de verplichting wilde ontslaan een nieuwe wereld van gedachten in den verstijfden Latijnschen vorm over te gieten'. Zo fraai kleeften andere hoogleraren hun aanvragen niet in, maar de een na de ander begon Curatoren lastig te vallen, zodat deze hun agenda althans ten dele ontlastten door in de loop van de jaren veertig permanent permissie te geven om alle colleges in de wis- en natuurkundige faculteit in het Nederlands aan te bieden en ook daarin te examineren.

In de situatie die ervan uitging dat voor een geleerde opleiding en voor het internationale wetenschappelijke verkeer het voortdurende gebruik van het Latijn aan de universiteit onontbeerlijk was, was tegen midden van de 19de eeuw al een stevige bres geslagen. Uit de niet-literaire universitaire hoek kwam bovendien het geluid steeds vrijmoediger naar buiten dat de klassieken niet meer alleenzaligmakend waren en dat ze in elk geval voor

een deel van de universitair opgeleiden nauwelijks of geen betekenis meer hadden. Dergelijke aantijgingen riepen in deze tijd overigens nog minstens het dubbele aantal verhandelingen op, waarin de blijvende waarde van de klassieken voor iedereen die zich geleerd wilde noemen, verdedigd werd.

Tegelijk begon een ander probleem eindelijk algemene erkenning te vinden: dat van de ontoereikende kennis van het Latijn van vele abituriënten. De universiteiten klaagden met name de vele (wel 70) kleinere Latijnse scholen aan die 'onrijp ooft' afleverden. Met de gediplomeerden van de grotere Latijnse scholen konden de universiteiten redelijk uit de voeten en de privé-opgeleiden leverden bij hun universitaire toelatingsexamen ook niet het grootste probleem op.

In 1845 greep de regering in: iedereen die naar de universiteit wilde moest een staatsexamen afleggen. In augustus slaagden van de 131 kandidaten er 78. In de volgende jaren stegen de resultaten - naar verluidde durfden velen zich niet aan te melden - maar om diverse redenen kwamen er over deze rigoureuze regeringsingreep meer negatieve dan positieve geluiden. De wijziging kwam deze keer weer van minister Thorbecke, die al vanaf het begin had betoogd dat het staatsexamen principieel verwerpelijk was, omdat het de vrije toegang tot de universiteit belemmerde. Hij maakte de toegang tot de universiteit vrij, maar herstelde spoedig daarna (1854) weer de toestand van vóór 1845, waarbij alleen de Latijnse scholen rechtstreeks toegang verschafften tot de universiteit en anders opgeleiden toelatingsexamen moesten doen. Het belangrijkste gevolg van de ingreep was wel geweest dat enkele kleinere Latijnse scholen het loodje hadden gelegd.

De klachten over de gebrekkige kennis van het Latijn hielden echter aan en steeds meer hoogleraren ontleenden daaraan mede een argument bij hun verzoek

om de colleges in het Nederlands te mogen geven. In 1854 gebeurde dit bijvoorbeeld in Groningen al in 21 van de 56 gevallen officieel. Anderen begonnen aan hun voordrachten in het Latijn Nederlandse ophelderingen toe te voegen, sommige colleges werden om het andere jaar in het Latijn of Nederlands gegeven, er werden parallelcolleges in beide talen ingevoerd en ook begon men wel colleges met een Latijnse zin om ze vervolgens in het Nederlands voort te zetten. In het begin van de jaren zeventig waren er nog maar weinig docenten over die colleges in het Latijn gaven.

Met betrekking tot de promoties werd de weg naar het Nederlands langer gesloten gehouden. Het K.B. van 1815 was hier ook duidelijker over het Latijn dan in het geval van de colleges. Alleen al omdat het proefschrift een 'specimen inaugurale' genoemd werd en omdat de doctorstitels in het Latijn werden uitgedrukt, concludeerde men dat hier geen uitzondering mogelijk was zonder uitdrukkelijke toestemming van de wetgever. Een enkele keer was die bij hoge uitzondering vóór 1850 gegeven, maar de promotie moest dan wel liefst privaat in de Senaatskamer plaatsvinden, ook om de verwachte lachlust en spot van het gehoor bij een publieke promotie te voorkomen. Met afschuw werd gesproken over Nederlandse promovendi die zich naar Leuven begaven om het Latijn te omzeilen. De Nederlander die ooit in Leuven gepromoveerd was op een proefschrift waarvan alleen de titel in het Latijn, maar de verhandeling in het Frans gesteld was en de stellingen zowel in het Latijn als het Frans, en die nota bene referendaris bij het Ministerie van Justitie was geworden, leverde een prachtige illustratie van een situatie waarin men terecht kwam als men zich op het hellende vlak begaf. Maar na 1850 veranderde de situatie snel toen de koning, steeds meer met verzoeken lastig gevallen, de beslissing over de

taal van de proefschriften eveneens aan Curatoren overdroeg (KB 27 juni 1855). Nog vóór de nieuwe wet in 1876 van kracht werd, kregen aan alle universiteiten de faculteiten toestemming om desgevraagd promoties in het Nederlands te laten plaatsvinden. Daarmee was de gehele universitaire studie vernederlandst.

Het universitaire docentencorps zelf begon de zin van het spreken in het Latijn geleidelijk aan ook minder in te zien. Sommige hoogleraren die hun colleges in het Nederlands gaven, gingen zich afvragen, waarom ze bij de eenmalige gelegenheid van de inaugurale rede wel Latijn zouden gebruiken. Tenslotte ging het in die rede over een vak, waarvan intussen vastgesteld was dat dit beter in de landstaal uit te leggen was. Ook onder de toehoorders bleken steeds meer mensen te zitten die moeite met Latijn hadden. Een enkeling durfde zelfs aan Curatoren mee te delen dat hijzelf het Latijn nauwelijks meer machtig was. Zonder veel drukte werd aan verzoeken om de oratie in het Nederlands te houden tegemoet gekomen, maar hiervoor bleef tot de wet van 1876 expliciete toestemming van Curatoren nodig.

Verzoeken om ten leste, ook de rectoraatsoverdracht in het Nederlands te doen plaatsvinden wees Den Haag heel lang systematisch af. Deze overdracht, zo luidde het voorschrift, diende 'bij eene plegtige Latijnsche redevoering' te geschieden. Tot zich in 1861 een Groninger rector aandiende, een in Denemarken geboren en opgeleide medicus, al jaren werkzaam in een faculteit waar hij nauwelijks nog een woord Latijn hoorde. Deze moest eenvoudig bekennen dat hij niet bij machte was een redevoering in het Latijn te schrijven; ook als hij anderen een vertaling zou laten maken, zou hij nauwelijks in staat zijn die uit te spreken, niet alleen omdat hij de taal verleerd was, maar ook omdat zijn in Denemarken in een ver verleden aangeleerde uitspraak

alleen maar belachelijk zou klinken. Met heel veel moeite kreeg de Groninger rector eindelijk gedaan dat hij zijn rede in het Nederlands mocht houden; het historisch overzicht van de lotgevallen van de universiteit moest hij echter in het Latijn voordragen. Aan het voorschrift uit het KB van 1815 werd zodoende 'nog net' voldaan. Daarmee was een laatste hinderenis genomen, die, zij het niet frequent, navolging vond. In elk geval konden nu, jaren voordat de wet het Nederlands tot de universitaire taal maakte, zowel studenten als docenten zich, als ze dat wilden, volledig aan het Latijn onttrekken. Als een relict uit het verleden werd de universitaire gemeenschap er in de jaren zestig en zeventig nog af en toe mee geconfronteerd zonder er de last van te ondervinden.

Besluit

Het Latijn, de taal van de internationale geleerdenwereld, verloor in de loop van de 18de eeuw een groot deel van zijn status. De tijd dat geleerden en studenten zich in groten getale naar buitenlandse instellingen van wetenschappelijk onderwijs, waaronder ook die in de Republiek, begaven, raakte toen ook voorbij. Latijn werd vervangen door de landstalen. Alleen de Nederlandse geleerde wereld hield strikt aan het Latijn vast. Tot het laatste kwart van de 19de eeuw was het de officiële, wettelijk vastgelegde universitaire taal. In de praktijk echter had de overgang naar het Nederlands zich al rondom het midden van die eeuw voltrokken. Slechts uit eerbied voor de aloude taal vermeldde de Wet op het hoger onderwijs van 1876 nog dat de colleges voortaan in het Latijn of Nederlands gegeven werden.

Het ideaal van de klassieke vorming bleef na 1876 behouden via de regeling van de toelating tot de universiteit en het programma van het gymnasium, waarin het Latijn en Grieks wel een eind moesten

inschikken om ruimte te makeilvoor andere vakken. Voor HBS-ers bleef de universiteit voorsnog gesloten, maar wel dra zouden ook zij - de eersten via de omweg van de artsenwet naar de geneeskunde - de universiteit binnenkomen. In 1917 kregen de HBS-ers de vurig verlangde vrije toegang tot de faculteiten der geneeskunde en der wiskunde en natuurwetenschappen. De universitaire poort, eenmaal voor de niet klassiek opgeleiden opengezet, zou daarna steeds verder opengaan, ook naar de andere faculteiten. De tijden van de voor allen gelijke klassieke vorming van de ware geleerde waren definitief voorbij.

NOOT

1. Aldus J.H. van der Palm, 'Redevoering over het versmaden of veronachtzamen van de regelen der kunst' in: *Redevoeringen, verhandelingen en losse geschriften III* (Leeuwarden 1854) 70.

LITERATUUR

Voor dit artikel werd het archief van Curatoren van de Rijksuniversiteit te Groningen geraadpleegd. Voorts werd o.m. gebruik gemaakt van de volgende werken:
Diverse gedenkboeken van de Nederlandse universiteiten en hogescholen
P.Th.F.M. Boekholt en E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd*, Assen-Maastricht, 1987
P.N.M. Bot, *Humanisme en onderwijs in Nederland*, Utrecht, 1955
J.A.H.G.M. Bots, *Republiek der Letteren. Ideaal en werkelijkheid*, Amsterdam, 1977
A.J. van Duyvendijk, *De motivering van de klassieke vorming. Een historisch-pedagogische studie over twee eeuwen*, Groningen-Djakarta, 1955
H.W. Fortgens, *Schola Latina. Uit het verleden van ons voorbereidend hoger onderwijs*, Zwolle, 1958
W. Frijhoff, 'Crisis of modernisering? Hypothesen over de ontwikkeling van het voortgezet en hoger onderwijs in Holland in de 18de eeuw', in: *Holland, Regionaal historisch tijdschrift*. 17 (1985) 37-56
M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980. Een onderwijskundig overzicht*. s.l., 1987
J. Roelevink, 'Het Babel van de geleerden. Latijn in het Nederlandse universitaire onderwijs van de achttiende en de negentiende eeuw', In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1989-1990*. (Leiden, 1991) 33-43.

Project: een Latijnse stadstaat 1816 - 1824

Dirk Sacré

‘Excellenties, toen ik dit alles in overweging nam, kwam ik tot de volgende slotsom: als U de wetenschap een nieuw elan wenst te geven, als U ook wenst dat Uw plechtig bevestigde eendracht en daarmee het herstel van de vrede vereeuwigd worden, dan zou U er goed aan doen met behulp van een evenredige financiële inspanning van U allen een aanvankelijk weliswaar bescheiden staatje te stichten; de inwoners van die staat zouden met premies en eretitels uit heel de wereld aangetrokken moeten worden en christenen moeten zijn met een goede kennis van het Latijn, zodat ze er, beschermd door een eigen wetgeving, onder zelfgekozen dwang de Latijnse taal zouden beoefenen en spreken met hun nakomelingen.’

‘Nu zou een te groot of onbepaald aantal families in het begin voor chaos kunnen zorgen of een hinderpaal kunnen vormen voor het stichten van een nieuwe, Latijnse kolonie, terwijl een te klein aantal inwoners geen gebied zou verkrijgen. Een redelijk voorstel lijkt me dan ook uit elk land van Europa ten minste vier, ten hoogste tien gezinnen toe te laten of evenveel jongens en meisjes van verschillende nationaliteit die het Latijn machtig zijn met elkaar te verenigen in het sacrament van het huwelijk. Het lijkt toch gepast dat een geleerde stadstaat, die zowel het gevolg is van als de waarborg voor de wereldvrede, onder het gezag en de auspiciën van U allen wordt gegrondvest en dat hij uitgaat van alle volkeren, van de wil van allen en tot nut van allen.’

‘Een Raad zal aanvankelijk gelast worden het grondgebied, waar de stadstaat kan worden gevestigd, te kopen; de stad moet over een voldoende brede strook eromheen beschikken. De aankoop kan gebeuren in om het even welk gebied in West-Europa, gelegen tussen de Rhône, de Rijn, de Oder en de Adriatische kust. Qua ligging mag het gebied nochtans niet op meer dan vijf mijl van een rijke, welva-

‘Quae omnia cum animo meo agitanti id mihi consilium fuit, vos, o Principes, bene facere, si ad restaurandas scientias atque sanctae vestrae concordiae indeque pacis obtentae memoriam perpetuam consecrandam civitatem licet principio parvulam aequalibus sumptibus fundetis, ubi homines christiani Latini sermonis callentes ex toto orbe praemiis atque honoribus asciti, propriis etiam legibus muniti, Latinam linguam cum posteris suis colere et loqui in aeternum sponte sua cogentur.’

‘Cum autem ad novam Latinam coloniam constituendam, sicut magnus nimis aut indefinitus numerus familiarum confusionem principio et impedimenta afferre posset, neque finis paucis admodum habitatoribus obtineri, satis esse videor (sic) si minime quattuor, decem vero plurimum ex unaquaque natione Europae admitterentur, vel sanctis coniugiis inter diversorum populorum iuvenes virginesque Latine scientes copularentur. Decet namque civitatem litterarum fructum ac pignus pacis universae terrae gratia et auctoritate erigi omnium vestrum atque ex omnibus populis communi voluntate ad commune bonum ortum ducere.’

‘Conficiet is initio mercaturam territorii civitatis, cum agro suburbano satis laxo, in unaqualibet earum regionum quae in media Europa, sive inter Rhodanum, Rhenum, Oderam et mare Adriaticum, sitae sunt. Situs tamen eius non plus milliaribus quinque ab aliqua divite et florenti urbe distabit. Habebitque Latina civitas in honorem Romanae eloquentiae nomen ROMA TULLIA veterisque regimen ac

rende stad liggen. Die Latijnse staat zal ter ere van de Romeinse welsprekendheid de naam Roma Tullia dragen en op politiek en juridisch vlak het voorbeeld volgen van het oude Rome, met de aan onze tijd en aan de gekozen plaats aangepaste wijzigingen die door de andere vrije staten van Europa kunnen worden onderschreven.'

Wanneer dan via plakkaat de nodige ruchtbaarheid is gegeven aan Uw wens om een Latijnse stadstaat te stichten en aan zijn bewoners belangrijke privileges te verlenen, zullen allen die hun naam willen opgeven zich voor de Raad moeten presenteren met een Latijns document dat hun leeftijd, stand en status vermeldt. Indien deze personen in aanmerking komen en een onberispelijke levenswandel vertonen, zullen zij volgens hun stand en verdiensten toegewezen worden aan één van de twee klassen, die van de edelen of patriciërs, en die van de overige burgers. Dezelfde procedure voor de meisjes of dames, ook al beheersen ze wellicht minder de taal. Van hen zal inderdaad niet evenveel kennis vereist worden; naar het voorbeeld van Vives' *Colloquia* zal men dialogen schrijven, waaruit ze tenminste de meest courante woorden en wendingen uit de gewone omgang kunnen leren; kort daarop zullen ze via hun man door de noodzakelijke praktijk hun kennis verfijnen. Want in Uw naam zal de Raad hen een schitterende bruidschat meegeven en hen uithuwen aan de geschikte en passende jongelui met dezelfde geloofsovertuiging, maar met een verschillende nationaliteit. De arme jongeren echter (want er zullen heel wat mensen verlangen in dienst te treden en als huispersoneel tewerkgesteld te worden in de Latijnse stadstaat) en de wat oudere kinderen die er zich later zullen vestigen om er de taal te leren, zullen via andere vrij korte dialogen de nodige wendingen leren voor ze toegelaten worden - met dien verstande overigens dat niemand in de dienst mag treden van enige burger van Roma Tullia noch bij hem inwonen, tenzij hij een andere nationaliteit en taal heeft; zodoende moet vermeden worden dat men binnen de huiselijke muren voorbijschiet aan de primaire doelstelling van de gemeenschap.'

Het zal dus een taak van de Raad en zijn generositeit zijn om stevige, mooie, gerieflijke, keurige, fraai ingerichte huizen te laten optrekken en aankleden, de rijksgroonden billijk te verdelen voor staats- en privégebruik, kerken en kapellen te laten optrekken, ook een 'kapi-

iura imitabitur, his adiectis quae iuxta praesentis temporis locique consuetudines ab aliis liberis Europae civitatibus assumi possint.'

'Postquam ergo edictis voluntas vestra innouerit de civitate Latina fundanda amplissimisque beneficiis colonis honorandis, concilium adibunt omnes, quiqui nomen suum dare voluerint, scripto Latino aetatem, genus, vitae condicionem exprimente; qui quidem si digni ac bene morati erunt, in unam duarum classium, quarum altera patriciorum sive nobilium erit, altera vero civium ceterorum, pro illorum (sic) genere et meritis adscribentur. Itidem fiet virginibus feminisque, etsi peritae minus sint sermonis; nec enim tanta ab eis exigetur doctrina; sed ad instar illorum Vivesii (sic) dialoga (sic) quaedam conscribentur, ubi saltem familiaris colloquii voces magis frequentes ac discendi modos discere poterunt, brevi postea a maritis suis necessario usu edocendae. Nam concilium eas nomine vestro splendide dotatas dignis ac convenientibus iuvenibus religionis eiusdem, etsi diversae nationis, in matrimonium collocabunt (sic). Pauperes vero iuvenes (erunt quippe plurimi qui in civitate Latina famulatum muneraque domestica obire voluerint), pueri etiam grandiusculi qui in posterum illuc sermonis ergo migraverint, minoribus aliis dialogis necessariis formulis docebuntur antequam recipiantur, ista tamen lege uti nemo cuiquam civi Romae Tulliae famulari nee apud eum habitare audeat, nisi alterius nationis sit et linguae, ne primum civitatis institutum intra domesticos parietes corrumpatur.'

'Erit ergo munificentiae concilii aedes solidas, pulchras, commodas, abiectas, lauta suppellectili ornatas instruere et parare, agri civitatis in privatos publicosque usus aequas partitiones facere, templa sacellave et capitulum, sive senatus et iudiciorum locum, item vias,

tooi' of senaats- en gerechtsgebouw, wegen te laten aanleggen, galerijen en soortgelijke voorzieningen die onmisbaar kunnen geacht worden voor de uitstraling van een kleine, geleerde gemeenschap. Want de Latijnse burgers zullen de toestemming hebben om overdag naar hartelust bezoekjes af te leggen bij de inwoners van de nabijgelegen stad en de dorpen in de buurt; omgekeerd zullen die, zoals alle vreemdelingen, de nieuwe stadstaat mogen aandoen. Daarentegen zal men de nacht niet op eigen initiatief buiten de stadsmuren mogen doorbrengen noch een gast onderdak bieden die de taal niet beheerst, tenzij zulks bij verordening vastgesteld is - zij die wel Latijn kennen zullen als broeders met alle consideratie bejegend worden. Om nu de taalzuiverheid te vrijwaren en te versterken zal het wellicht nuttig zijn borden aan te brengen, niet alleen op school, maar ook in de winkels, in de werkplaatsen van de handwerklieden, op de groenmarkt, in de herbergen ten slotte, waarvan men de meest gebruikelijke standaardzinnnetjes kan aflezen naargelang de plaats waar men zich bevindt, en geschreven in dialoogvorm; en het zal wellicht niet overbodig zijn op elk gereedschap en op elk stuk huisraad bij gelegenheid zijn Latijnse naam aan te brengen of hem erin te branden, als geheugensteuntje voor de nieuwkomers en vooral voor de jongeren.'

deambulationes aliaque eiusmodi, quae ad parvae doctaeque civitatis ornatum necessaria credi possunt, struere. Licebit namque Latinis civibus proximae urbis vicorumque vicinorum habitatores quantum libuerit interdiu invisere, nee minus istis exterisque omnibus novam; secus autem extra illam voluntarie abnoctare sive hospitem linguae ignarum recipere (nam Latine scientes uti fratres omni honore afficientur) nisi ex legum praescripto. Uti vero linguae puritas melius conservetur et augeatur, tabulas configere non abs re erit, non modo in ludo litterario, sed et in tabernis, in officinis fabrorum, in foro fructuario, in deversoriis denique, exhibentes ante oculos usitatiores familiaris locutionis formulas, ad singula genera, ad modum dialogorum accommodatas; nee inutile unicuique vasi ac instrumento supellectilis nomen suum, si per commodum posset, insculpere et signare, ad advenarum et maxime puerorum memoriam iuvandam.'

Aan het woord is Miguel Maria del Olmo, een naar Frankrijk uitgeweken Spaanse priester, zieleherder in het bisdom Toulouse, door een tijdgenoot in 1820 beschreven als een indrukwekkende persoonlijkheid, een man met een rijzige gestalte en een indringende blik, een polyglot die met evenveel gemak Latijn en Hebreeuws als Frans en Italiaans sprak, en die Vergilius en Terentius uit het hoofd kende.¹

Olmo was bezeten door een droom waarvoor hij zich naar eigen zeggen heel zijn leven heeft ingezet: hij ijverde voor de oprichting van een Latijnsprekend staatje in Europa. Voor de geleerde wereld zou zo een kolonie een zegen zijn: ze zou de onherroepelijke teloorgang van de Latijnse taal kunnen stuiten en het Latijnse patrimonium aan de vergetelheid

kunnen ontrukken. Ze zou in relatief korte tijd degelijke latinisten kunnen vormen, die op hun beurt een Latijnse bibliotheek zouden aanleggen, voortreffelijke tekstuutgaven bezorgen en de Latijnse woordenboeken verbeteren en uitbreiden met middel- en neolatijns materiaal.

Olmo heeft zijn Roma Tullia verdedigd in verschillende publikaties, waarvan ik er tot nog toe drie heb teruggevonden.² Alle dateren ze van kort na het Congres van Wenen en de definitieve nederlaag van Napoleon. Dit is geen toeval. Voor Olmo was de Franse vorst Lodewijk XVIII een vurig pleitbezorger van het Latijn: 'Wie is er meer onderlegd in de Latijnse letteren? U is een schitterend verdediger ervan en naar verluidt schrijft en spreekt U ook voortreffelijk Latijn.'³ Ook hamerde de

priester op het feit dat zijn Latijnse staat een levende triomfboog, een mooie bekroning (en tevens garantie) zou vormen voor de pas herstelde vrede.

In september 1815 begon Olmo met de redactie van een uitgebreid pamflet; het werd in mei 1816 voltooid en kort na februari 1817 in Toulouse uitgegeven: *Otia Villaudricensia. Michaelis Olmo, Hispani, sacrae theologiae doctoris, ad octo magnos principes qui Vindobonae 1815 pacem orbis sanxerunt de lingua Latino colenda et civitate Latina fundanda liber singularis* [Studie-uren te Villaudric. Merkwaardig betoog van Miguel Olmo, doctor in de theologie, uit Spanje. Over de studie van de Latijnse taal en de stichting van een Latijnse kolonie. Aan de acht doorluchtige vorsten die in 1815 in Wenen de wereldvrede hebben bekrachtigd].⁴ Het 140 pagina's tellende werk was erg theoretisch van inslag. Het leeuwedeel ervan was gewijd aan de nog typisch 18de-eeuwse vraag naar de meest volmaakte taal. De voornaamste Europese talen, vooral het Frans dat de rol van het Latijn als internationale taal had overgenomen, werden aan een onderzoek onderworpen. Het zo geroemde Frans bleek heel wat defecten te bezitten: een overtollig lidwoord, een dubbele ontkenning, een starre woordorde, een onvaste orthografie die ver van de uitspraak stond, enz. De overige talen ontsnapten niet aan dezelfde of aan soortgelijke gebreken. Met het Latijn was het veel beter gesteld. Deze taal bezat een veelheid aan vormen, zonder dat ze opgezadeld was met een massa kleine en overtollige woordjes. Afgezien van deze intrinsieke kwaliteiten had het Latijn zich, aldus Olmo, op alle domeinen van het menselijk kennen en kunnen verdienstelijk gemaakt en was het van oudsher de taal van de godsdienst, de rechtspraak en de geleerdheid. Het Latijn evolueerde niet langer, wat het aanleren van de taal vergemakkelijkte en maakte dat de teksten altijd eenduidig begrepen zouden worden. Als universele

taal bood het Latijn nog vele kansen, omdat het niet met één volk verbonden was en nog op ruime schaal begrepen werd. Indien de geleerden weer het Latijn zouden hanteren, zouden ze heel wat tijd besparen omdat ze geen andere, kleine talen zouden moeten aanleren; de noodzakelijke nieuwe woordenschat zou men kunnen putten uit de middel- en neolatijnse literatuur; een commissie bestaande uit experts zou zich kunnen buigen over voorgestelde neologismen.

Olmo meende dat de tijd rijp was voor zijn project. Met de val van Napoleon en de vrede in Europa zou de alleenheerschappij van het Frans veld moeten ruimen voor een verscheidenheid van theoretisch gelijkwaardige talen; de nood aan een internationale taal zou steeds scherper gevoeld worden; daarbij leek het weinig waarschijnlijk dat men één volkstaal, bijv. het Frans, als universeel medium zou aanvaarden. Zou men teruggrijpen naar de oude geleerdentaal, terugkeren naar één van de bronnen van het westerse denken? Olmo oordeelde dat het Latijn nog niet als Fremdkörper werd gevoeld en meende in Frankrijk tekenen van de hernieuwde belangstelling voor Romes taal te bespeuren: hij kende bijv. de Latijnse academie te Lyon en lijkt zich wat blind te hebben gestaard op het internationale succes van een in het Latijn geredigeerd en in Parijs uitgegeven periodiek, de *Hermes Romanus* (1816-1818). Hierin was een fragment van zijn pamflet afgedrukt, zij het met de bedenking van de hoofdredacteur dat het hier om een utopie ging, even aardig als die van Thomas Morus, maar niettemin een utopie.⁵ Zelf had Olmo ook ervaring opgedaan met de 'levende' taalmethode, eerst in Cadiz, waar hij Latijn gestudeerd en gedoceerd had, nu in zijn parochie, waar hij sinds een drietal jaren jongeren in het Latijn inwijdde. Hierbij gebruikte hij bij voorkeur Vives' *Colloquia*, eerder dan Erasmus' dialogen - een voorkeur die

ongetwijfeld verband houdt met de nationaliteit van Olmo en met het meer praktisch, minder literair gerichte gehalte van Vives' schoolboek.

Na de eerste publikatie van zijn pamflet trachtte Olmo zoveel mogelijk intellectuelen voor zijn droom enthousiast te maken. Hij vroeg de aandacht van de media en de politieke wereld voor zijn plan. In de jaren 1816-1820 werd in haast alle Franse kranten geschreven over Roma Tullia. In april 1817 werd Olmo ontvangen door de Franse minister van binnenlandse zaken, in het najaar door de ambassadeurs van Spanje en Engeland. Olmo trok van stad tot stad, van college tot college, pleitte er voor zijn Latijnse stad en schreef er twee nieuwe prospectussen voor; bewaard is zijn brief aan de latinisten van het College Royal van Toulouse (31 januari 1820). In juni 1822 publiceerde het Latijnse periodiek *Apis Romana* een gedicht naar aanleiding van Olmo's tractaat, een dialoog tussen een Fransman en een Romein, gesitueerd in het hiernamaals. Wanneer de oude Romein van het project hoort, verzucht hij: 'Urbs utinam, quam fata manent tam splendida, surgat!' ['Kwam die stad er maar; haar wacht een grootse bestemming'].⁶ In de loop van dezelfde maand besprak het Engelse *Classical Journal* Olmo's Roma Tullia en nog in 1822 wijdde Heinrich Eichstaedt, een vermaard hoogleraar aan de universiteit van Jena, een verhandeling aan het voorstel, dat hij als weinig realistisch afwees.⁷ Hij voegde er terecht aan toe: 'Illud autem maxime cavendum est, ne, si quod novum Latium exoriatur, cives in illud irrepant barbari magis quam Latini, et qui Olmonis nostri exemplum secuti Hispanis potius solocismis quam Romano sermone utantur.' ['Mocht er een nieuw Latium uit de grond rijzen, dan moet men er goed voor uitkijken dat daar geen barbaarse burgers eerder dan Latijnse een plaatsje bemachtigen, die naar het voorbeeld van onze

vriend Olmo eerder een Spaans keukenlatijn gebruiken dan de taal van de oude Romeinen.']*⁸ Het is inderdaad zeer merkwaardig dat de Spaanse latinist een taal hanteert die ontsierd wordt door oneffenheden, c.q. serieuze fouten op lexicologisch, morfologisch en syntactisch vlak.

Olmo debatteerde veel over zijn plan. Daarbij werd hij geconfronteerd met allerlei tegenwerpingen en suggesties. Die brachten hem ertoe zijn pamflet volledig te herschrijven; het kwam er niet meer op aan op een abstracte manier het Latijn als ideale taal af te schilderen, maar op praktische gronden Roma Tullia aan te prijzen en concrete bezwaren te beantwoorden. Deze herziene versie, die in de schaarse literatuur betreffende Olmo onopgemerkt is gebleven, werd door Olmo in gezelschap van de aartsbisschop van Toulouse aan Lodewijk XVIII aangeboden tijdens een privé-audiëntie op 22 oktober 1821; ze werd te Parijs in 1824 uitgegeven, ditmaal voorzien van een Franse vertaling.

Olmo legde er thans de nadruk op dat zijn gemeenschap een centrale plaats zou kunnen bekleden in het onderwijs: in twee jaar tijd zou men hier leraren kunnen vormen met een perfecte kennis van het Latijn. De financiering moest nu niet meer uitgaan van de Europese vorsten zelf, maar kon plaatsvinden op grond van een internationale intekening en een bijdrage, die slechts diende betaald op het ogenblik waarop de plannen werden uitgevoerd. Het volstond dat de vorsten, of zelfs Lodewijk XVIII alleen, te kennen gaven dat men erover nog kon discussiëren. Ook inzake religie werd een grote tolerantie in het vooruitzicht gesteld. Het grondgebied van de staat zou een omtrek van ongeveer dertig kilometer moeten hebben, het aantal inwoners zou tot duizend beperkt moeten worden: men hoefde dus niet te vrezen dat dit onafhankelijke staatje ooit imperialistische neigingen zou vertonen. Tenslotte werd verwezen naar nieuwe vestigingen uit de

moderne tijd, zoals Pennsylvania (1681) en Odessa (1794).

Hoe de Franse vorst gereageerd heeft op dit voorstel is niet bekend.

Olmo's pamfletten dienen gelezen te worden tegen de achtergrond van de toenmalige debatten over het Latijn. In alle domeinen waarin de oude taal ooit een belangrijke plaats had bekleed moest zij inbinden ten voordele van de volkstaal; alleen in de katholieke kerk en ten dele in de universiteiten hield zij nog stand. Toen de strijd voor het universele Latijn verloren bleek, probeerde men het nog te redden door het te vereenvoudigen.

Olmo's tijdgenoten zullen zich dan ook niet zozeer verbaasd hebben over de poging om het Latijn als levende taal te promoten, als over zijn gedetailleerde voorstellen om een Latijnsprekende gemeenschap te stichten; in de mate waarin Olmo het leven van die gemeenschap uitvoerig programmeerde kan hij beschouwd worden als de auteur van de laatste Latijnse utopie.

Toch was zijn ontwerp niet echt nieuw. Olmo gaf zelf toe dat hij bij de uitwerking ervan gestoten was op de *Lettre sur le progrès des sciences* (1752)⁹ van de Franse filosoof Moreau de Maupertuis, waarin de mogelijkheid van een 'ville latine' geopperd werd. 'Mocht een vorst dat wensen', zo stelde Maupertuis, 'dan zou hij gemakkelijk het Latijn opnieuw tot leven kunnen brengen. Het zou volstaan alle latinisten van een land in één stad samen te brengen en te verordenen dat men er slechts in het Latijn zou mogen preken, pleiten of acteren. Dat gesproken Latijn zou voldoen, al zou het niet hetzelfde zijn als dat van het Augusteïsch tijdvak. Men zou zelfs jongeren uit heel Europa kunnen aantrekken; die zouden in één jaar tijd meer van de taal leren dan tijdens een volledige gymnasiumopleiding'.

Er waren overigens voordien nog zulke voorstellen geformuleerd; het interessant-

ste daarvan wordt wel niet vermeld door Olmo, maar sluit soms zo dicht aan bij diens Roma Tullia, dat ik de kans op een toevallige gelijkenis klein acht. Het betreft een kort werkje van de beroemde pedagoog Jan Amos Comenius (1592-1670), daterend uit zijn laatste, Amsterdamse jaren, en getiteld: *Latium redivivum. Hoc est, De forma erigendi Latinissimi Collegii, ceu novae Romanae Civitatuiaae: Ubi Latina Lingua usu et consuetudine ut olim, melius tamen quam olim, addiscatur* [Het herboren Latium. Ontwerp van oprichting van een exclusief Latijns college of van een nieuw Romeins staatje, waar men het Latijn zoals vroeger, zelfs beter dan vroeger, zou leren door het dagelijks te gebruiken]. Zoals de titel laat vermoeden, beantwoordt Comenius' voorstel vrij nauwkeurig aan dat van Olmo. Overigens is ook hier sprake van een senaat, van de kosten en organisatie die zo een gemeenschap vergen zou, de plaats waar ze zou kunnen worden ingeplant, enz. Anderzijds ligt de nadruk hier meer dan bij Olmo op de didactische voordelen van een herboren Latium.¹⁰

Ook na Olmo heeft de droom van een tot nieuw leven gewekt Latijn een aantal latinisten aangegrepen.¹¹ Sinds het totstandkomen van de Europese gemeenschap en het communicatieprobleem dat zich daar stelt duiken sporadisch voorstellen op om het Latijn tot lingua franca te verheffen. In 1938 publiceerde de jezuïet Felix Sanchez Vallejo met Francesco Gligora een boekje met de titel *Eurolatinum, Il latino lingua d'Europa*. Zij wensten via Latijnse televisieprogramma's 'het Latijn als hulptaal bij de communicatie in Europa te stimuleren' (p.171). Enkele maanden geleden bereikte me een rondschrift van een organisatie die zich 'Global Union of Free Citizens for the Edification and Defence of the Human Dimension in the World' noemt en gelooft 'that they can gather the Christian peoples of Europe and America thanks to

their cultural and religious similarity, restoring the Latin language, modernized, as their common language'. Met hun Latijn staat het als met dat van Olmo: ze stellen

zich voor als *Collegium gentium pro Latinae* [sic] *divulgatione*: Internationaal genootschap voor de promotie van 'de Latijnse'.

NOTEN

1. Cf. P. Genevray, *L'administration et la vie ecclésiastiques dans le grand diocèse de Toulouse*, Toulouse 1940, 519-520.

2. De anoniem uitgegeven brochure *Explications sur le project de fondation d'une ville latine*. Parijs 1821 (4 pp.) kon ik nog niet terugvinden.

3. Editie 1824 (zie onder) 86.

4. Hieruit komen de citaten aan het begin van deze bijdrage, pp. 6-7 en 122-127.

5. Cf. D. Sacré, 'De commentariis menstruis ineunte saeculo XIX Parisiis Latine editis, q.t. Hermus Romanus', *Vita Latina*, num. 105 (1987) 10-16. Zie ook *Her-*

mes Romanus II (1817) 466-470.

6. II (1822) 49-52.

7. Opgenomen in F.T. Friedemann (ed.), *Bibliotheca scriptorum ac poetarum Latinorum aetatis recentioris selecta*, A,1, Leipzig 1840, 105-124.

8. *Ib.*, 120-121.

9. *Oeuvres* II (Lyon 1768 = Hildesheim 1965) 399-400.

10. *Opera didactica omnia* (...) II,4, Praag 1957-1967. koll. 75-84.

11. Zie ook D. Sacré, 'De Roma Tullia', *Vox Latina* 26 (1990) 38-46. Een nieuwe uitgave van Olmo's pamfletten is in voorbereiding.

'Et Batavi sudamus adhuc sudore Latino?'¹

Het Certamen Hoeufftianum

Dirk Sacré

Op nieuwjaarsdag 1844 schreef het Koninklijk Instituut voor Wetenschappen, gevestigd te Amsterdam, voor het eerst een internationale wedstrijd voor Latijnse poëzie uit; de laureaat zou een gouden medaille ter waarde van 120 florijnen ontvangen. De wedstrijd werd genoemd naar een oud-lid van het Instituut, de in februari 1843 overleden jurist Jacob-Hendrik Hoeufft, met wiens legaat één of meer dichters jaarlijks zouden worden bekroond. Ondanks zijn rechtskundige vorming had Hoeufft (*Dordrecht, 1756) vooral belangstelling gehad voor dialectologie en, meer nog, voor Latijnse dichtkunst. Hij schreef makkelijk en veel, vertaalde Anacreon in Latijnse verzen en dichtte graag gelegenheidswerk voor vrienden en kennissen, of naar aanleiding van nieuwsfeiten: de *Algemene Kunst- en Letterbode* plaatste regelmatig een stukje van hem. Zijn belangrijkste gedichten bundelde hij in de *Carmina* en de *Carminum epidosis* (Breda, 1805 en 1839). In Hoeuffts vriendenkring treffen we talrijke Latijnse dichters aan; sommigen onder hen genieten nog enige bekendheid, zoals Laurens van Santen (overleden in 1798) en J. Adam Nodell (overleden in 1814); anderen zijn soms ten onrechte in het vergeetboek geraakt, zoals de naar Parijs uitgeweken predikant Paul Henri Marron (overleden in 1832) of Simon Speyert van der Eyk (1771-1837), hoogleraar in de natuur- en de wiskunde te Leiden en auteur van fraaie gedichten met een filosofisch-wetenschappelijke inslag.

Hoeufft dient ten slotte vermeld als samensteller van een *Parnasus Latino-Belgicus* (Amsterdam en Breda, 1819), waarin hij, in Latijnse verzen, de voornaamste neolatijnse dichters uit de Nederlanden van de Renaissance tot zijn tijd kernachtig heeft getaxeerd. Samen met een uitgebreider overzicht van Petrus Hofman Peerlkamp is dit nog steeds een basiswerk.

Wellicht volgens de wil van Hoeufft mochten de inzendingen geen vertalingen zijn, niet gepubliceerd en dienden ze tenminste vijftig versregels te tellen. Lange tijd werd ook gestipuleerd dat het niet mocht gaan om gelegenheidsverzen van lokaal belang; op grond hiervan werd bijv. een verjaardagsgedicht voor een Duits hoogleraar afgewezen. Bij de eerste uitgave van het Hoeufftianum kwamen 22 gedichten binnen, voorzien van een motto en, onder afzonderlijk omslag, de naam van de auteur. De stukken werden beoordeeld door een triumviraat, dat in de beginperiode was samengesteld uit de hoogleraren David Jacob van Lennep, Petrus Hofman Peerlkamp en Matthijs Siegenbeek, alle drie vrienden van Hoeufft. De eerste twee namen wekken geen verwondering: van Lennep en Peerlkamp waren befaamde latinisten en versificatoren; minder bekend is dat ook Siegenbeek, de man van de spellingshervorming, de Latijnse muze niet ongenegen was: van hem zagen o.a. epigrammen op Schimmelpenninck (1805), op de Leidse

hoogleraar Reinwardt (1823) en op Hoeffft (1840) het licht.

Ter zitting van 25 maart 1845 riep de jury Diego Vitrioli (1819-1898) uit Reggio di Calabria uit tot laureaat: zijn *Xiphias* handelde over de jacht op de zwaardvis in de Straat van Messina; stilistisch was het gedicht goed te vergelijken met de idyllisch-mythologische, van taal strikt klassieke gedichten van de 15de-eeuwse Napolitanen Giacomo Sannazaro en Giovanni Pontano. Met de *Xiphias* vestigde Vitrioli zijn Europese roem - roem die hij misschien meer op grond van Pompeiaanse elegeïen dan omwille van het prijsgedicht verdiende. Vitrioli's overwinning kondigt het overwicht van de Italianen in de wedstrijd aan: van de pakweg 370 gedichten die met de gouden medaille bekroond of met een eervolle vermelding gehonoreerd en nadien luxueus uitgegeven werden, was amper één derde van niet-Italianen.

Merkwaardigerwijze taande het succes van het Hoeffftianum na de eerste uitgave bijzonder snel. Tussen 1846 en 1851 werd de gouden medaille niet toegekend. Na de opheffing van het Koninklijk Instituut in 1851 duurde het tot 1855 voor de wedstrijd een onderkomen vond bij de Akademie van Wetenschappen. Het aantal ingezonden gedichten was van 22 in 1844 geslonken tot drie in 1845, zes in 1857. De jury publiceerde jaarlijks een kort verslag, waarin ze de gedichten opsomde en zeer beknopt evalueerde. Aan de hand van die verslagen kunnen we soms de auteurs van niet-bekroonde stukken identificeren: een in 1859 ingezonden gedicht naar aanleiding van de honderdste geboortedag van Schiller valt ongetwijfeld samen met een gelijknamig vers van predikant Van Leeuwen, die in die jaren herhaaldelijk tot de prijswinnaars behoorde. De beoordelingscommissie hanteerde soms niet-literaire maatstaven: in 1858 werd een gedicht met de titel Batavia dat blijk gaf van talent en dichter-

lijk kunnen afgewezen omdat het de spot leek te drijven met de instellingen en leefwijze van de Nederlanders. Hoeveel liever hadden we dit vers in druk gezien dan een zoveelste schoolse ecloge van Van Leeuwen, waarin de 'herders' in een nauwelijks verholde beeldspraak over de betekenis van het Hoeffftianum en de zin van poëzie in het Latijn redetwisten! Veel vaker echter was (ook in de vorige eeuw!) een gebrekkige beheersing van de taal en van de verstechniek het doorslaggevende motief om gedichten aan het vuur en de vergetelheid prijs te geven. Buitensporig streng waren de juryleden niet. In Rudolf van Oppenraaij's lofdicht op Pater Damiaan, dat in 1890 met de gouden medaille werd bekroond, bleven metrische fouten staan; in 1902 ging een hexameter van zekere Salvagni uit op *grandescunt ad auras*, waarbij de laatste lettergreep van de werkwoordsvorm op bizarre wijze kort werd gerekend. Toch ben ik ervan overtuigd, dat de juryleden tijd noch moeite hebben gespaard bij het lezen en keuren. Voor de laatste periode van het Hoeffftianum vind ik hiervan bewijzen in de talrijke, in een fraai Latijn gestelde brieven die hoogleraar Hendrik Wagenvoort (1886-1976) namens de jury zond aan de meermaals gelauwerde Italiaan Giovanni Battista Pigato (1910-1976): 'of de interpunctie hier wel klopte? Of een harde elisie niet kon worden vermeden? Of een of ander vers niet wat duidelijker kon worden gemaakt?' Overigens slaagden de iudices Hoeffftiani erin trefzeker te stellen waarom het ene gedicht een eervolle vermelding verdiende, het andere de medaille.

Maar laten we terugkeren naar de vroege periode van de wedstrijd. Uit de periode 1870-1892 onthouden we vooral de naam van de Zwitser Pierre Esseiva (1823-1899), auteur van satiren, waaronder een gedicht tegen de vrouwenemancipatie. De twee decennia die de jaren 1892-1912 be-

strijken zijn van eminent belang geweest voor het Hoefftianum en voor de neolatijnse poëzie zelf. In die jaren ontving, Giovanni Pascoli (1855-1912) dertienmaal de gouden medaille en werd hij nog zesmaal met een eervolle onderscheiding beloond. Afgezien van de geldsom die de winnaar ontving wordt Pascoli's deelname aan de wedstrijd verklaard door zijn bewondering voor Vitrioli, de allereerste laureaat, en voor zijn leraar Giaccolletti, die in 1863 het goud in de wacht had gesleept met een leerdicht over de stoommachine, en door zijn omgang met Albini te Bologna, die regelmatig aan het Hoefftianum deelnam. Vanaf 1891 ontvouwde Pascoli een intense activiteit als Latijns dichter. De Latijnse Pascoli is haast ondenkbaar zonder de Amsterdamse wedstrijd. Op zijn beurt heeft de uitmuntende tweetalige dichter de neolatijnse poëzie vernieuwd en duurzaam gestimuleerd. Daar waar vroegere dichters zich graag waadden aan een virtuoos beschrijven in Romes taal van moderne uitvindingen en toestanden, verkoos Pascoli antieke personages, ook vrouwen, slaven, kinderen, tot leven te brengen; door hun een moderne gevoeligheid toe te meten introduceerde hij meteen de Romantiek in de Latijnse poëzie. Eerder dan zijn personages in retorische verzen te beschrijven, kroop hij in hun huid, liet hen, vaak in korte schetsen, in een dialoog treden met elkaar; daarbij kon hij zijn fantasie de vrije loop laten. Zijn vers was niet Vergiliaans of Ovidiaans, maar benaderde de vrijere hexameter van Horatius; hij benutte er de mogelijkheden van klank en ritme ten volle van. Door toedoen van Pascoli werd de Latijnse poëzie verrijkt met de romantische versnovelle, een genre dat tot voor één generatie steeds weer is beoefend. Als Latijns dichter heeft Pascoli de status van klassiek auteur verworven; zijn werk wordt vooral in de Bolognese 'school' van hoogleraar Alfonso Traina druk uitgegeven en bestudeerd.

In het kielzog van Pascoli treffen we dichters aan als Francesco Sofia-Alessio (1873-1943) uit Calabrië, door sommigen als plagiator gebrandmerkt, en Pascoli's vriend Alfredo Bartoli (1872-1954). De laatste gaf als docent aan de universiteit van Malta met de medewerking van Pascoli en diens Leidse vriend Hartman van 1908 tot 1910 een Latijns periodiek uit, *Rosa Melitensis*; in dat tijdschrift werden de in Amsterdam be kroonde gedichten heruitgegeven.

Bevriend met Bartoli was de nog levende en schrijvende Calabriër Giuseppe Morabito (geboren in 1900), wiens werk meer dan eens in Amsterdam werd bekroond².

Tussen beide wereldoorlogen in werd de Zwaab Hermann Weller ettelijke malen bekroond; zijn verdienste lag vooral op het formele vlak: de soepelheid van zijn disticha hoefde niet onder te doen voor die van Ovidius.

Voor de naoorlogse periode verdienen vooral de verzen van Pigato en van Fernando Maria Brignoli (overleden in januari 1970) een eervolle vermelding. Pigato verwerkte zijn geloof, zijn pedagogische bekommernis en zijn ervaringen aan het Russische front in gedreven en beeldrijke composities en rechtvaardigde zijn dichterschap in een prachtig postuum gepubliceerd werk, *Sacerdos moriens of De priester die sterft*. Brignoli, wiens inzendingen in dertien jaren evenveel maal werden bekroond, bezat een onvolprezen meesterschap over de taal. Tot zijn beste werk horen een allegorisch werk over de strijd van de mens tegen het lot, een vers over een ziek kind en een idyllische *Tuin van Liefde*, waarin de Romeinse liefdedichters voortreffelijk worden geëvoeerd. Naar aanleiding van Brignoli's overlijden brachten de leden van de wedstrijdjury een in memoriam en drukten ze een gedicht van hem af waaraan hij tot in zijn laatste ogenblikken had gewerkt. Een vergelijkbaar eresaluut hadden ze voordien enkel gebracht aan Pascoli.

Na de tweede wereldoorlog werden

slechts twee niet-Italianen bekroond; de Moravische componist Jan Novák (1921-1984), auteur van een explosieve aanklacht tegen de onderdrukking van de Praagse Lente (*Furens Tympanotriba: de razende trommelaar*, 1970) en Harry Schuur (Berlijn, 1907 - Hong Kong, 1979), van wie uitstekend satirisch werk werd bekroond, o.a. een satire op de Amerikaanse leefwijze en een Juvenalisvervalsing - die in de *Année Philologique* als een nieuw ontdekt fragment van Juvenalis werd voorgesteld!

In 1978 werd het Certamen Hoefftianum, na meer dan 130 jaren innig verbonden te zijn geweest met het wel en wee van de Latijnse poëzie, opgeheven. Het legaat van Hoeffft was uitgeput. De reeds vermelde Harry Schuur heeft nog geprobeerd de wedstrijd te redden met inbreng van persoonlijke fondsen; hij overleed echter in 1979. De leemte die het Hoefftianum liet werd deels opgevuld door andere wedstrijden. Sinds 1950 bestond het door het Istituto di studi Romani te Rome uitgeschreven *Certamen Capitolinum*: tot 1979 dong men naar een beeldje van de wolvin van het Capitool met een geschrift in Latijns proza; sinds de opheffing van het Hoefftianum wordt de wedstrijd tweejaarlijks georganiseerd en wordt ook een prijs voor poëzie uitgelooft. Het aantal deelnemers schommelt rond de veertig. Het bekroonde werk wordt in een keurig gedrukt boekje bijeengebracht. Daarnaast bestaat sinds 1954 het *Certamen Vaticanum* voor proza en poëzie. De groep rond het tijdschrift *Latinitas* richtte zich aanvankelijk naar de voorloper van het periodiek, *Vox Urbis* (1898-1913), en legde de deelnemers een verplicht thema op; vanaf 1961 heeft hij deze eis laten vallen. De jury moedigt expliciet de behandeling van moderne thema's aan; ook blijkt uit de bekroonde en in het Vaticaanse tijdschrift gepubliceerde stukken een sterke voorkeur voor vroom werk. Ik vermeld

tenslotte het sinds 1967 jaarlijks uitgeschreven *Certamen Catullianum* te Verona, dat gesponsord wordt door een plaatselijke bank; de winnaar ontvangt voor zijn proza- of dichtwerk een verguld beeldje van Catullus. Deze wedstrijd geniet weinig bekendheid, ook al omdat de bekroonde inzendingen niet worden gepubliceerd.

Hoe innig verbonden de Latijnse poëzie van de laatste anderhalve eeuw ook is geweest met deze wedstrijden en vooral met het Hoefftianum, toch spreekt het vanzelf dat ook los daarvan Latijnse verzen werden geschreven, in boekvorm uitgegeven of in neolatijnse en andere periodieken opgenomen. Hierin konden gedichten die van het Hoefftianum uitgesloten waren een plaatsje vinden: kort lyrisch werk, vertalingen of composities in ritmische of vrije verzen - een categorie die in wedstrijden niet expliciet verboden was, maar in feite niet of vrijwel niet werd ingezonden. Het verbod op vertalingen verklaart de totale afwezigheid van Engelsen op de Amsterdamse wedstrijd; zij hebben precies op dit gebied een zeer sterke traditie. Een van de omvangrijkste vertalingen van de laatste jaren werd echter door een Fin gemaakt: Tuomo Pekkanen (°1934) publiceerde een ritmische versie van de meer dan dertigduizend verzen van de Kalevala.

Ook op lyrisch vlak zijn nog enkele degelijke dichters werkzaam. De tot Amerikaan genaturaliseerde Apuliër Joseph Tusiani (°1924), die vooral bekend is als Engels vertaler van Italiaanse poëzie, schrijft zowel ritmische als metrische verzen in het Latijn; zijn klassieke metra doen soms stroef aan en zijn taal is niet altijd klassiek, maar deze gebreken worden ruimschoots gecompenseerd door zijn sterk lyrische inspiratie. Zijn ritmisch vers over de subway van New York wordt in vele Amerikaanse scholen gelezen³. Soms grappig, soms belerend of melancholisch zijn de ritmische gedichten

van Fidel Rädle, die in Göttingen doceert⁴.

Sinds eeuwen geeft het Latijn terrein prijs in het onderwijs. De groep van potentiële lezers en van mogelijke dichters van Latijnse poëzie wordt onmiskenbaar kleiner. Toch mag men met vreugde vaststellen dat er nog steeds goede gedichten in de oude taal verschijnen.

NOTEN

1. 'En wij Nederlanders blijven Latijn uitzweten?' (Constantijn Huygens, anno 1627: cf. *De gedichten van Constantijn Huygens, naar zijn handschrift* uitgegeven door J.A. Worp, II: 1623-1636 (Groningen, 1893), p.186).
2. Zie p. 125.
3. Zie p. 127.
4. Zie p. 129.

Drie hedendaagse dichters en hun Latijn

Dirk Sacré

1. Giuseppe Morabito

Geboren Reggio di Calabria, januari 1900. Leraar Latijn en Grieks tot 1971. Woont in Messina. Zijn Latijnse poëzie en proza werden ettelijke malen bekroond, o.a. in het Hoeufftianum en in de Vaticaanse wedstrijd. Belangrijkste dichtwerken verzameld in *Latina Fides* (Milaan, 1979)

Messanae 18-2-1992

Ut probe scis, nunc quoque sunt qui Latinos versus condant; in tanti criminis reis me quoque pone. Unde mihi tanta amentia venerit scire cupis? Pauca dicam. Humillimo loco natus, fere nullos libros in pueritia habui. Cum meus quidam patruus sacerdos esset ac saepe de eo esset sermo, adii parochum ut me doceret verba quae respondenda erant in missa. Haec prima verba Latina fuerunt.

Anno 1915 vidi in scriptoria mensula patriui, quem supra dixi, carmen 'Vitus' illius Sofia Alessio; petivi ac legi; eius Latinitas placuit, ut quae nulla obscuritate me averteret. Ne longiorem rem faciam, alia eius carmina post legi, quae magis magisque moverunt. Nullum tamen versus conscribere sum ausus, quamquam paulo post, cum 'Hierosolymae Liberatae' Torquati Tassi, Latine reddita a Iosepho Toraldo, locos legens versus claudicantes invenissem eosque emendare conarer, sensi his rebus me trahi. Movebat nomen quoque Didaci Vitriolii.

Coepti Latinos versus conscribere anno 1925, quo anno primum A. Bartoli vidi; is vero me adhortatus est; cum ei obtulissem carmen Sapphicum, quod paulo ante non sine labore composueram et insane, dixerim, in ephemeride vulgaveram, tres mendas, ni fallor, ostendit.

Anno 1926 descendi in certamen Locrense, postea in Hoeufftianum. Soluta tamen oratione primum usus sum anno 1927 et insequentibus, cum vellem eligi professor; in scholis publicis docui annos 42.

Messina, 18 II 1992

Ik hoef je niet te vertellen dat er ook nu nog mensen zijn die Latijnse verzen schrijven; je mag ook mij in de beklagdenbank plaatsen voor dat zware vergrijp! Je wilt weten hoe die mateloze waanzin in mij is gevaren? Kort dan. Ik stam uit een zeer bescheiden gezin. In mijn kinderjaren had ik vrijwel geen boeken. Een oom van me was priester; omdat er bij ons dikwijls van hem sprake was, ging ik naar onze pastoor met de vraag me de woorden te leren die ik tijdens de eucharistie moest antwoorden: dat waren mijn eerste Latijnse woorden.

In 1915 zag ik op de kleine schrijftafel van die oom van me het gedicht 'Vitus' van Francesco Sofia Alessio liggen¹; ik vroeg het te mogen lezen. Dat Latijn stond me aan, want het was nergens zo duister dat ik moest afhaken. Om mijn verhaal kort te houden, nadien las ik ander werk van die dichter: het kreeg me meer en meer in zijn ban. Toch durfde ik geen vers op papier te zetten, al voelde ik er me kort nadien door aangetrokken: grasduinend in Tasso's 'Gerusalemme Liberata' in de Latijnse vertaling van Giuseppe Toraldo² trof ik verzen aan die niet klopten en trachtte die te verbeteren. Ook de faam van Diego Vitrioli³ deed me iets.

Latijnse verzen begon ik te schrijven in 1925, het jaar waarin ik voor het eerste Alfredo Bartoli ontmoette⁴; die heeft me aangemoedigd. Toen ik hem een gedicht in sappische versmaat aanbood, dat ik kort voordien met heel wat inspanning had uitgewerkt en onbe-

Solitudo [Sept. 1939]

Altera iam facies torvi saevissima Martis
omnibus apparens anxia corda premit.
Agminibus rursum committent agmind mille
proelia: quassabunt murmura longa solum.
Mox odium spissas impellet utrimque
phalanges,
sanguine mox fratrum tota madebit humus.
Non terra tutus, pelago non tutus abibis,
aethere non tutus: mortis ubique dolus.

[...]

Qui incolumes natos hic, dulcia pignora,
servem?

Quis magnas urbes nunc loca tuta putet?

[...]

In campis, nullus veniat quo clamor ab urbe,
sit casa, per trepidos parva sed apta dies.
Vos haec incolumes, pueri, te sospitet, uxor,
si Mars huc tumidas verterit ille minas.
Collige natorum, dum tempus, collige vestes,
collige quicquid aves ac potes: hora ruit!

[...]

Sic vectos celeri - stridebant sibila - curru
excepit profugos in sua tecta socer.
Primo mane piam uxorem natosque reliqui
sopitisque levis basia summa dedi.
Munia me longe revocabant dura magistri
et solus tetigi limina sola domus.

[...]

Quid modo, quid faciunt nati, mea cura,
pusilli?
Quid? Currunt? Lugent? Ludicra, ut ante,
petunt?

Ut mos ante fuit, Franciscus volvit opellas?
Dulcia crusta minor filius ore vorat?
Vestis composit pupae tunicasque decoras,
dum leviter cantat carmina, parva Helene?

[...]

Interea pedites procedunt agmine longo
et caligis resonant nocte dieque viae.
Nescio quae totum teneat socordia pectus,
nescio quae peragant: torpor inanis habet.

[...]

In tacitis versor vacuus solusque cubiclis:
quae prius arcta, domus magna videtur hero.
Quot videor voces natorum audire meorum!
Quot teneras voces angulus omnis habet!

suisd (zou ik nu zeggen) in een tijdschrift had geplaatst, wees hij me op drie fouten, als ik het me goed herinner.

In 1926 nam ik deel aan de poëziewedstrijd van Locri, later aan het Hoeuntianum. Latijns proza schreef ik voor het eerst in 1927 en 1928, toen ik een benoeming als leraar ambieerde; ik heb 42 jaar in het onderwijs gestaan.

Alleen

Voor de tweede keer doemt thans het verschrikkelijke spookbeeld op van een dreigende oorlog en maakt ieders hart benauwd en angstig. Weer zullen in duizenden gevechten legers tegenover legers staan en zal langdurig geraas de grond doen daveren. In een oogwenk zullen van weerskanten de gelederen door haat gedreven worden, in een oogwenk zal de aarde alom druipen van het bloed van broeders. Je zal niet veilig kunnen ontkomen te land, niet veilig ter zee, niet veilig in de lucht: alom zal de dood je belagen. (...) Hoe kan ik er hier voor zorgen dat mijn kinderen, mijn lieve kinderen ongedeerd blijven? Wie zou grootsteden nu als een veilige plaats beschouwen? (...) Op het land, waar het rumoer van de stad niet doordringt, zij jullie onderkomen, klein maar geschikt in die bange dagen. Moge het jullie ongedeerd houden, kinderen, en jou, liefste, beschermen als Mars zijn scherpe dreiging hierwaarts keren zou. Pak de kleren samen van de kinderen, zolang 't nog mogelijk is, pak samen wat je wil en kan: de tijd dringt! (...) En zo spoorden ze met de sneltrein (schril klonk de stoomfluit); mijn schoonvader nam de vluchtelingen in zijn huis op. Heel vroeg in de ochtend nam ik afscheid van mijn toegewijde vrouw en van de kinderen, en gaf hen zacht (ze sliepen nog) een laatste zoen. Mij riep de plicht ver weg, mijn harde leraarsbaan; alleen opende ik de deur van ons verlaten huis. (...) Wat zijn de kinderen, mijn kleine kinderen, mijn lieverds aan het doen? Ja wat? Aan het lopen? Aan het treuren? Zoals vroeger hun speelgoed aan het zoeken? Is Francesco, zoals hij vroeger graag deed, in kleine boekjes aan het kijken? Is onze jongste zoon zoete koekjes aan het verslinden? Is onze kleine Helena kleertjes en mooie hemdjes aan het maken voor haar pop, terwijl ze zachtjes liedjes zingt? (...) Ondertussen rukt de infanterie in lange colonnes op en kletteren soldatenlaarzen dag en nacht op onze wegen. Een onwezenlijke leegte maakt zich heel en al meester van mijn hart, ik weet niet wat ik doen zou: een indolente verdoving heeft me in

Muneribus missis tandem spretisque libellis
quam placuit quondam vespere adesse iocis!
Ad me currebant implentes vocibus aedes:
hic mea crura tenet, corripit illa manum.

Laetus quisque suos ad lusus me vocat atque
cum pueris fallo tempora longa puer.

Lites quot querulae, quae saepe incendia belli
exorta in nugis, iraque quanta simul!

[...]

Nunc quoque tecta silent. Per vasta silentia
solus

ante libros sedeo - nox tacet alta - meos.

Sed me non solita capiunt dulcedine vates:
non sum, iam video, qui prius usque fui.

[...]

Corripient totam vastis incendia flammis
Europam? Fossis sanguis, ut ante, fluet?

[...]

Exoptata diu populis Pax alma beatis
o redeat, redeant vincula amicitiae!

[...]⁵

haar greep. (...) Leeg en alleen dool ik door de stille kamers: vroeger leek me deze woning als huisvader klein en eng, nu groot. Hoeveel kinderstemmen droom ik nu te horen! Hoeveel zachte stemmen klinken op uit elke hoek! Hoe heerlijk vond ik het vroeger om 's avonds het werk terzijde te leggen, de boeken dicht te slaan en me te mengen onder 't vrolijke rumoer? Ze kwamen op me afgelopen en riepen door heel het huis; onze jongen trok aan mijn been, ons dochtertje greep mijn hand. Ze waren in de wolken en wilden allen dat ik met hun spel mee deed. Vele uren bracht ik, weer kind, met onze kinderen door. Hoeveel ruzies en tranen, hoeveel passies als in oorlog - om een niemendal - en hoeveel woede ook! (...) Ook nu is het stil in huis. In die diepe stilte zit ik alleen voor mijn boeken, diep in de stille nacht. Maar ik beleef minder vreugde dan gewoonlijk aan mijn dichters: ik besef dat ik niet meer de man ben die ik vroeger was. (...) Zullen branden met onmetelijke haarden heel Europa aantasten? Zal weer bloed stromen in de loopgraven? (...) Ach, mocht de langverbeide zegen van de vrede over de volkeren terugkeren tot hun geluk, terugkeren ook de vriendschapsbanden! (...)

2. Joseph Tusiani

Geboren San Marco in Lamis, Apulië, 1924. Studeerde Italianistiek aan de universiteit van Napels. Emigreerde in 1947 naar de Verenigde Staten. Woont in New York. Vooral bekend als vertaler van Italiaanse poëzie. Schrijft verzen in het Latijn (vier dichtbundels gepubliceerd), het Engels en het Italiaans.

Novi Eboraci Nonis Decembribus 1991.

Saepe, praesertim in horis tristitiae animum obfuscantis, me ipsum interrogo ad causas explorandas cur etiam nunc, in fine vigesimi saeculi ac vitae meae, carmina mea Latine pangam. Horatii utor hexametro ad me ipsum agnoscendum vel probandum: 'Caelum non animum mutant qui trans mare currunt'. Heu! Verum non est quod vates cecinit. Animus quoque alieno sub caelo mutatur. Res amara fit animus, fit feritas eadem caeli marisque novorum. Migratio est aberratio: erratio a noto ac certo in ignotum et incertum, a matris lingua ad laboris loquelam.

Exemplum offert ipsa mea vita. Ut patrem noscerem in Americam migravi, ubi Anglice nonnulla opera mea postea condidi. Sed quomodo poteram Apuliam natalem oblivisci, maternae linguae sonitum omnino obliviscendo?

New York, 5 XII 1991.

Meer dan eens, in het bijzonder wanneer melancholie mijn hart versombert, peil ik bij mijzelf naar de redenen waarom ik, op het einde van de twintigste eeuw, op het einde ook van mijn leven, mijn gedichten nog altijd in het Latijn schrijf. Ik neem een vers van Horatius om mezelf te herkennen of te bewijzen: 'Die over de zee varen veranderen van hemel, niet van hart'. Ach, wat de dichter zong is onjuist. Onder een vreemde hemel verandert ook het hart. Het hart wordt iets bitter, de nieuwe hemel en de nieuwe zee worden wrede dingen. Lmigratie is aberratie: een afdwalen van het gekende en het zekere naar het onbekende en het onzekere, van de moedertaal naar een taal van inspanningen. Mijn leven is hiervan een illustratie. Ik week uit naar Amerika om mijn vader te leren ken-

Ergo desperatione propemotus Tusce canere
perrexi aut, Musa tacente, classicos poetas Ita-
licos in versus Anglicos verti.

Hoc est nunc aenigma: ultra lingua est vere
mea? Tusca an Anglica? Quis sum ego - omnis
homo an duo hominis aliena dimidia? Et ubi
sunt radices meae? Lingua Latina unicum for-
tasse praebet solutionem illusionemque supre-
mam. Aut fortasse, ut de se dicebat Quintus
Ennius, mihi quoque tria corda in pectore
sunt.

Photographema maritimum

Unda tacet subito, subito tacet hora diurna:
sistunt ecce simul tempus et Oceanus.
Alta voce puer ridet ludens in harena
atque eius risus tota creata tenet.⁶

nen; daar heb ik nadien sommige werken in
het Engels geschreven. Maar hoe kon ik
Apulië, mijn geboortestreek, vergeten terwijl
ik geheel en al de klanken van mijn moeder-
taal vergat? Haast in opperste vertwijfeling
heb ik daarom niet opgehouden poëzie in het
Italiaans te schrijven of wanneer mijn Muze
zweeg, vertaalde ik de klassieken van de Ita-
liaanse literatuur in Engelse verzen.

De grote vraag is nu: wat is echt mijn taal?
Het Italiaans? Het Engels? Wie ben ik? Een
mens uit één stuk? Twee vreemde helften van
een mens? En waar zijn mijn wortels? Mis-
schien brengt het Latijn hier de enige oplos-
sing - en de laatste illusie? Of misschien moet
ik met Ennius zeggen dat drie harten kloppen
in mijn borst.

Aan zee (bij een foto)

De golfslag verstomt plots, plots verstomt het
uur overdag. Zie, de tijd en de oceaan houden
beide stil. Met luide stem lacht een jongen
spelend in het zand: zijn lach houdt heel de
schepping in zijn greep.

3. Fidel Rädle

Geboren in Zwaben in 1935. Hoogleraar Latijn te Göttingen. Specialist van de middeleeuwse literatuur en het neolatijnse drama. Latijnse gedichten verschenen in enkele anthologieën.

Gottinae, ineunte anno 1992

Cogitanti mihi qua re adductus ego ante haec quinque lustra carmina Latina conscribere coeperim, in mentem venit voluptas illa, quam primum ex ipso sermonis Latini usu tune mihi hausi. Colloquiis enim Latinis, quae moderabatur magister meus Latinitatis comptissimus, interesse solebam; quibus unice delectatus experiebar quam apta esset lingua Latina ad res quascumque describendas, ad facetias iocaque proferenda, ad sensus intimos exprimentos.

Iam diu mihi notus erat celeberrimus ille poeta Iosephus Apellus (Josef Eberle) eiusdem mecum gentis ac linguae, scilicet Suevicae, qui carmina sua Latina (praeter Suevica) de rebus et moribus hodiernis salsissime scripta in lucem ederat. Quem ego vestigiis, licet a longe et cunctanter et quasi furtim, secutus stilum Latinum arripui. Sed ab ipso initio sprete ratione metrica imitatus sum poetas illos mediæ aevi, qui carmina rhythmica eademque extremis versuum syllabis consonantia scripserunt. Nimis enim laboriosum esse mihi videbatur syllabarum quantitates metiri pedesque metro congruentes conquirere. At arridebat mihi Musa illa metrorum legibus plane soluta, quae sua gaudet libertate iucunda sonorumque dulcium gratia.

Ego primum, ut in hac arte me exercerem, complura carmina a poetis aliis vulgari sermone conscripta Latine vertere coepi, deinde meo iure nova carmina in ipsa Latinitate concepta ex ingeniolo meo proferre ausus sum. Haec autem concivi meo Iosepho Apello, de quo supra dixi, legenda et emendanda tradidi; qui mihi persuasit ut pergerem quod coeperam. Quo factum est ut viribus meis magis confiderem et adhuc carminibus Latinis condensis curam impendam - quae tamen cura mihi semper voluptati erat est erit. Gaudium enim inesse summum in litteris Latinis quis nesciat? Sed quanta voluptate Musa ipsa suo osculo animum tuum afficere vel commovere possit fortasse tu quoque, candide lector, ipse Latine canendo aut iam expertus es aut, crede, experieris.

Göttingen, voorjaar 1992

Wat me er, nu een kwarteeuw geleden, toe gebracht heeft Latijnse gedichten te gaan schrijven? Als ik me die vraag stel, moet ik onwillekeurig terugdenken aan het zalige gevoel dat het actieve gebruik van het Latijn me toen voor het eerst gaf. Onder leiding van een professor, die de taal meesterlijk beheerste, nam ik trouw deel aan de oefeningen in Latijnse spreekvaardigheid. Die waren voor mij een echt feest; ze deden me aan den lijve ondervinden hoe geschikt het Latijn is om om het even wat te beschrijven, om luim en geestigheden uit de mouw te schudden, om intieme gevoelens uit te drukken.

De zo gevierde dichter Josef Eberle (Iosephus Apellus) uit Zwaben - dus mijn streek- en taalgenoot - was voor mij al lang geen onbekende meer. De man had erg geestig geschreven gedichten over hedendaagse zaken en toestanden gepubliceerd in het Latijn, overigens ook in het Zwabisch dialect. Zijn voetsporen drukkend, zij het van ver, met enige aarzeling en bijna in het geheim, heb ik voor het eerst mijn pen in Latijnse inkt gedoopt. Maar vanaf het begin heb ik het metrische systeem links laten liggen en een voorbeeld genomen aan de middeleeuwse dichters die ritmische verzen met eindrijm schreven. Ik vond het overdreven veel inspanning vragen om de lengte van de lettergrepen te gaan meten en versvoeten bijeen te gaan zoeken die in het metrum moesten passen. Maar die andere Muze, die geheel en al verlost is van de wetten van het metrum, die geniet van haar heerlijke vrijheid en van bekoorlijk vloeiende klanken, die Muze lachte me wel toe. Om nu de knepen van het vak te leren, heb ik aanvankelijk een aantal gedichten van anderen uit de volkstaal naar het Latijn vertaald; vervolgens heb ik me verstout, ben mijns weegs gegaan en heb nieuwe gedichten, in het Latijn zelf geconcipeerd, laten openbreken uit mijn (bescheiden) inspiratie; die gedichten gaf ik mijn zonet genoemde stadsgenoot Josef Eberle te lezen en te verbeteren. Eberle haalde me ertoe over op de ingeslagen weg voort te gaan. Dit heeft gemaakt dat ik meer vertrouwen kreeg in mijn eigen kunnen en dat ik vandaag nog heel wat werk en zorg besteed

Carmen hiemale

Alta nive video
silvas lacus prata
tectata, ut silentio
mortis iam pacata.

Dulce mihi somnium:
sic et tu iacebis.
Finis certus omnium
quies - quid timebis?

Quae sub nive dormiunt
surgent primo vere,
denuo incipiunt
vivere, florere.

Non alienum sentio
hoc humanae sorti:
credo, scio, gaudeo
spem inesse morti.⁸

NOTEN

1. Navolger van Pascoli: zie p. 122.
2. 1809-1899, laatste van de vele vertalers van Tasso's epos.
3. Eerste laureaat van het Hoeffftianum; zie p. 121.
4. Boezemvriend van Morabito, zie p. 122.
5. Cf. G. Morabito, *Latina Fides. Carmina, epistulae, odae, epigrammata selecta. Con versione italiana* (Milaan, Edizioni Pergamena, 1979), pp. 30-36, passim (geschreven in september 1939, bekroond in het Hoeffftianum van 1940).
6. Cf. *Confinia lucis et umbrae. Iosephi Tusiani Neo-Eboracensis carmina Latina selecta atque edita a Th. Sacré* (Leuven, Peeters, 1989), p. 13.
7. Journalist en Latijns dichter, 1901-1986; laatste *poeta laureatus*.
8. Cf. *Carmina Latina recentiora veterum tibiis canunt nepotes* (Leichlingen, R. Brune, 1975²), p. 123.

aan het maken van Latijnse gedichten; dit werk en die zorg zijn voor mij evenwel altijd een bron van genoeg geweest, ze zijn het nog en ze zullen het altijd blijven. Dat je bijzonder veel vreugde kan beleven aan de Latijnse letteren, wie zou het ontkennen? Maar wat een genot het kan wezen, lieve lezer, wanneer die Muze je een zoen geeft die naar het hart gaat en het ontroert, dat heb je zelf misschien al ondervonden, dichtend in het Latijn; zoniet, dan zal je het nog ondervinden, geloof me!

Winterlied

Ik zie: bossen, meren, weiden onder een dik sneeuwtapijt, als door de stilte van de dood al tot rust gekomen.

Een zoete droom voor mij: zo zal ook jij liggen. Op het einde kent alles zeker rust - wat zou jij vrezen?

Wat onder de sneeuw slaapt zal in de vroege lente opstaan, weer beginnen te leven, bloeien.

Dit is naar mijn gevoel wellicht net zo voor de mensen: ik geloof en weet, en ben blij dat er hoop is in de dood.